

font

■ **EL PROCÉS DE L'ALCALDE DE VILA-REAL
PER LA INQUISICIÓ**

Vicent Gil Vicent

■ **LA SÈNIA DEL PILAR**

Onofre Flores Sacristán

■ **APUNTS SOBRE ELS ARQUETS, ELS
PILARS DEL PONT AL RIU SEC I EL SALT**

Fèlix Quirós Candau

■ **MANUEL EIXEA VILAR: PERSECUCIÓ MÉS
ENLLÀ DE LA MORT**

Pascual Mezquita Broch

■ **EL CASAL JAUME I DE VILA-REAL:
CULTURA I PAÍS (1998-2013)**

Francesc Marco Palau

■ **LA CONSOLACIÓ, VIDA D'UN COL·LEGI**

José Sanchis Mezquita

■ **DADES PER A LA HISTÒRIA DE L'ESPORT
A VILA-REAL**

Joan Baptista Llorens Cantavella

■ **A PROPÒSIT DE LES CANALERES
DECORADES A VILA-REAL**

Miquel Gómez i Garcés

■ **SOBRE LA REINA QUE VA MORIR A
VILA-REAL: MARIA DE LUNA**

Salustiano López Orba

Publicació de la Regidoria de Normalització Lingüística i Tradicions de l'Ajuntament de Vila-real

PRODUCCIÓ I COORDINACIÓ:

Regidoria de Normalització Lingüística i Tradicions de l'Ajuntament de Vila-real

DISSENY ORIGINAL: Javi Sales

DISSENY I MAQUETACIÓ: Pasku Disseny SL - pasku.com

CORRECCIÓ I RECOPIACIÓ D'ARTICLES:

Carme Martí i Herrera, Elena Chiva Roca i Mónica Soler Beltrán

IMPRIMEIX: Impremta Sichert, SL

PATROCINADORS:

Facsa, Fundació Caixa Rural, Porcelanosa i Acadèmia Valenciana de la Llengua

Foto de la portada: *El Salt*, de Fèlix Quirós Candau

Fotos facilitades pels autors dels articles, l'Arxiu Municipal de Vila-real i Pasku Disseny SL

ISSN: 2171-4983

DIPÒSIT LEGAL: CS-165-2010

Maig de 2013

La Regidoria de Normalització Lingüística i Tradicions no s'identifica necessàriament amb les opinions expressades en els articles publicats.

font⁺

Publicació d'investigació
i estudis vila-realencs

ÍNDIX

PRESENTACIÓ DEL REGIDOR

Pasqual Batalla Llorens 7

A LA REVISTA FONT. *Qui ho diria...! Per molts anys!*

Mn. Vicent Gimeno i Estornell 9

1. EL PROCÉS DE L'ALCALDE DE VILA-REAL PER LA INQUISICIÓ

Vicent Gil Vicent 15

2. LA SÉNIA DEL PILAR

Onofre Flores Sacristán 35

3. APUNTS SOBRE ELS ARQUETS, ELS PILARS DEL PONT AL RIU SEC I EL SALT

Fèlix Quirós Candau 55

4. MANUEL EIXEA VILAR: PERSECUCIÓ MÉS ENLLÀ DE LA MORT

Pascual Mezquita Broch 77

5. EL CASAL JAUME I DE VILA-REAL: CULTURA I PAÍS (1998-2013)

Francesc Marco Palau 91

6. LA CONSOLACIÓ, VIDA D'UN COL·LEGI

José Sanchis Mezquita 107

7. DADES PER A LA HISTÒRIA DE L'ESPORT A VILA-REAL

Joan Baptista Llorens Cantavella 121

8. A PROPÒSIT DE LES CANALERES DECORADES A VILA-REAL

Miquel Gómez i Garcés 137

9. SOBRE LA REINA QUE VA MORIR A VILA-REAL: MARIA DE LUNA

Salustiano López Orba 149

Presentació

Durant les festes de Sant Pasqual ja és habitual la presentació de la revista **FONT, revista d'investigació i estudis vila-realencs**, editada i coordinada per la Regidoria de Normalització Lingüística i Tradicions, que enguany arriba a la quinzena edició.

Aquesta font d'història de la nostra ciutat naix gràcies a la intervenció dels nostres col·laboradors inestimables, que de manera totalment altruista, comparteixen el fruit dels seus estudis, investigacions i coneixements amb totes les persones que tenen deler de saber una mica sobre Vila-real. Mai em cansaré d'agrair-los el treball que han fet i fan de recuperació de la nostra memòria històrica, ja que, sense la seua participació, la revista *Font* no podria veure la llum.

Enguany podrem gaudir dels treballs de **Vicent Gil Vicent**, que ens parlarà sobre el procés de l'alcalde de Vila-real, Manuel González, per la Inquisició, alhora que aporta una visió molt interessant sobre la repressió borbònica posterior a la crema de Vila-real el 12 de gener de 1706; **Onofre Flores Sacristán**, que ens aporta dades sobre l'origen de la sènia del Pilar; **Fèlix Quirós Candau**, que ha escrit sobre els Arquets, els pilars del pont al riu Sec i el Salt; **Pascual Mezquita Broch**, que ha fet un article sobre Manuel Eixea Vilar i la persecució dels seus béns després de la seua mort; **Francesc Marco Palau**, que ha fet un recull sobre el Casal Jaume I de Vila-real: cultura i país (1998-2013); **José Sanchis Mezquita**, que ha fet un estudi sobre la Consolació, vida d'un col·legi; **Joan Baptista Llorens Cantavella**, que ha recollit dades sobre l'aparició de les primeres bicicletes i l'afició al ciclisme a Vila-real; **Miquel Gómez i Garcés**, que ha escrit a propòsit de les canaleres decorades a Vila-real, i, finalment, **Salustiano López Orba**, que ha escrit sobre Maria de Luna, una reina que va morir a Vila-real.

A més, aquest número és especial perquè **mossén Vicent Gimeno Estornell**, col·laborador habitual de *Font*, li ha dedicat una poesia a la nostra revista i no podem deixar de compartir-la amb els nostres lectors.

Però si els col·laboradors de la revista són una de les peces fonamentals de la nostra publicació des del seu naixement; no podem oblidar-ne una altra, les entitats i empreses patrocinadores: Facsa, Fundació Caixa Rural, Porcelanosa i l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, que fan possible que arribe a les vostres mans aquesta edició, any rere any, de manera totalment gratuïta.

Pasqual Batalla Llorens
Regidor de Normalització Lingüística i Tradicions

A LA REVISTA *FONT*

Qui ho diria...! Per molts anys!

I piuaven i piuaven
 amb volada ufana i certa,
 proclamant a tots els aires
 que la Font no era una oferta,
 només una revisteta
 pels humils dels vilatans
 que pel maig, en primavera,
 escriptors de via estreta
 de tres lletres feien cants...
 Qui com ells, ocells de dalt!

De tant d'aire es marejaren
 tot caient, la cara al fals,
 mentre en la Font hi rajaven
 mots de llengua valenciana
 festejant els catorze anys;
 ai, xiqueta que fas gana,
 jove, nova i casolana
 de la vila i dels ravals,
 eres niu en nostra plana...
 fins pels ocellots de dalt!

Aaa!...

i fa estada enguany, com cal,
 en el niu tanta au de glòria,
 que la Font d'aquesta història
 ja és del tot Vila-real!

En la presentació del número 14
 a la sala de la Caixa Rural de Vila-real
 16-05-2012

Mn. Vicent Gimeno i Estornell

el nom és
Vila-real

**Ajuntament
de Vila-real**

Normalització Lingüística
i Tradicions

Vila-real
avança en valencià

Vicent Gil Vicent

EL PROCÉS DE L'ALCALDE DE VILA-REAL PER LA INQUISICIÓ

El procés de l'alcalde de Vila-real per la Inquisició

El Tribunal de la Inquisició de València va processar l'alcalde de Vila-real, Manuel González, el 1747. En l'al·legació de l'inquisidor fiscal es destaquen “varios defectos en palabras escandalosas y blasfemias dichas por el mismo reo con otros muchos defectos que no tocan al Santo Oficio”¹.

La denúncia i els testimonis busquen la raó d'aquests “defectos de palabras escandalosas” en els orígens castellans i la condició militar de l'alcalde: “este reo había sido alférez de los de Orán”. La seua procedència del presidi del nord d'Àfrica donava credibilitat al que afirmaven “voces vagas, que corrían en el lugar, de que este reo era rabudo. Que por este motivo todos los del lugar, así eclesiásticos como seculares, presumen que este reo es judío”².

Manuel González (1677-1756) era un dels militars evacuats d'Orà que s'havien establert a Vila-real a l'octubre de 1708 per ordre expressa de Felip V. La seua biografia il·lustra amb detall els objectius que perseguien les autoritats borbòniques amb la repoblació militar dels llocs austriacistes ocupats: “domesticar a los más apegados a su País” i “afianzar la sujeción de lo conquistado con la fuerza de las armas”³.

El seu procés inquisitorial demostra com en moments de conflicte entre interessos polítics contraposats es pot anul·lar el contrari i aquietar l'opinió pública sacrificant els partidaris més fidels i intransigents.

¹ Arxiu Històric Nacional. Consell d'Inquisició. Al·legacions fiscals del Tribunal de la Inquisició de València, llig. 3725/222: *Alegación fiscal del proceso de fe de Manuel González, alcalde mayor y ordinario de Vila-real, seguido por el Tribunal de la Inquisición de Valencia, por proposiciones, 1747*.

² Els enclavaments fronterers espanyols en el litoral nord-africà es coneixien en el segle XVIII com a “presidis”. La funció fonamental del presidi serà la d'actuar com una primera línia defensiva de contenció contra possibles agressions cap al territori peninsular que provenien de la costa nord-africana o del Mediterrani oriental. Entre la seua població, majoritàriament militar, era freqüent la presència de jueus i musulmans. GIL VICENT, Vicent. “Repoblar para reprimir: militares borbónicos del presidio de Orán en Vila-real”, BSCC, LXXXVI (gener-desembre, 2010), p. 325-348.

³ Biblioteca Històrica de la Universitat de València (BUV), Manuscrits (ms.) ORTÍ MAYOR, José, *Diario de lo sucedido en la ciudad de Valencia desde el día 3 del mes de octubre del año 1700 hasta el 1º del mes de septiembre de 1715*, introducció i edició de Vicent Josep Escartí, Fundació Bancaixa, 2007, València.

Repoblar per a reprimir

A mesura que l'exèrcit borbònic ocupa el territori austriacista valencià, la repressió dels vençuts es generalitza. Als exemplars, càstig, com va ser la crema de Vila-real, el 12 de

gener de 1706, se sumen les execucions sumàries exemplars⁴, els edictes de desterrament i les deportacions forçoses de la població vençuda. En tots els casos, a aquestes mesures, s'afegeix la confiscació de les propietats i els béns dels executats, desterrats, exiliats i processats⁵.

Aquesta forma de procedir s'ajusta a la consideració que es dona en el dret castellà al delict de sedició: “la más vil cosa que puede caer en el corazón del hombre”⁶. Les *Novedades del Regne*, remeses pel Tribunal de la Inquisició de València al Consell de la Suprema entre 1705 i 1732, descobreixen com la major preocupació del Sant Ofici va ser demostrar que la infidelitat austriacista no era només un delict polític de traïció, sinó també i, sobretot, un pecat d'heretgia. Per

consegüent, el seu procediment jurídic era competència inquisitorial⁷. Emparat en aquest principi, l'inquisidor i jutge de confiscacions Isidro Balmaseda i les autoritats militars borbòniques teixiran una subtil tela d'aranya de mesures coactives i intimidadores amb

⁴ “Mataron a muchos que imploraban con las manos extendidas salvar la vida; dejaron para ser devorados por las aves a muchos más colgados de los árboles sin motivo alguno para que sirviesen de ejemplo a los demás”. MIÑANA, José Manuel, *La Guerra de Sucesión en Valencia (De Bello Rustico Valentino)*, introducció, text llatí, traducció i notes de F. Jordi Pérez i Durá i Josep Estellés i González, València, 1985, p. 224.

⁵ Biblioteca Nacional (BN) ms. 18735, *Copia del Decreto de Nuestro Señor Don Felipe V en orden al crimen y delito de infidelidad*, Saragossa, 9 de gener de 1711.

⁶ CORONAS GONZÁLEZ, Santos Manuel, *El libro de Leyes en el siglo XVIII. Colección de Impresos Legales del Consejo de Castilla (1708-1781)*, Boletín Oficial del Estado y Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Madrid, 1996, p. 1863, 2449-2451; *Novísima Recopilación. Libro Duodécimo. De los delitos y sus penas: de los juicios criminales*. Títol VII. De los traidores, Llei I, p. 328-330.

⁷ En aquest principi es fonamenta la repressió de l'austriacisme per la Inquisició i es justifica la confiscació dels béns dels processats a favor de les finances malparades del Tribunal. GIL VICENT, Vicent, “La represión del austracismo por la Inquisición: Novedades del Reino del Tribunal de Valencia”, *Estudios Castellonenses*, 11 (2006-2008), p. 237-284.

la qual controlar una societat valenciana, que, des del 1708, viu sumida en un estat de setge permanent.

L'ordre de Felip V de com s'havia de repoblar Vila-real és taxativa:

teniendo presente nuestra Real persona el puro desamparo en que en quedado las familias que componían la población de las plazas de Orán por las haciendas de que se han hallado destituidos con ocasión de la pérdida de dichas plazas.

Y deseando nuestro paternal amor aplicarles el equivalente de sus pérdidas para que se puedan mantener y a este fin se acomoden en la villa de Villa Real del nuestro Reino de Valencia, repartiéndoles las haciendas y vienes que nos pertenecen por confiscaciones a rebeldes.

Y siendo preciso que para poner en planta lo referido haya en dicha villa de Villa Real un ministro literato, celoso, activo y desinteresado, que entienda en esta dependencia, confiando de Vos que en ella obrareis con toda integridad hemos pensado en elegiros y nombraros [Diego de Cepeda], como por la presente os elegimos y nombramos y os mandamos que siendo os entregado esta nuestra carta vais a la dicha villa de Villa Real y toméis en vos la jurisdicción ordinaria de ella y uséis y ejercéis asta que por los del nuestro Consejo otras cosas encomiende, teniendo presente la instrucción y dos relaciones que así mismo os serán entregadas con esta nuestra Carta, firmadas de Don Luis Curiel y Tejada, caballero del Orden de Santiago, nuestro fiscal, en que se comprenden las familias que tenían sus residencias y haciendas en las dichas plazas de Orán y lo que en que se en regulado la pérdida que cada uno a tenido, repartáis las haciendas y vienes, pertenecientes a nuestra Real persona por confiscación a rebeldes, entre las familias que componían las dichas plazas de Orán, executandolo a proporción, a fin de que se acomoden en la expresada villa, arreglándose en todo lo que previene en la instrucción mencionada.⁸

Durant el mes de juliol, l'oïdor Diego de Cepeda va preparar una detallada “planta” sobre les famílies que s'establirien a Vila-real i com s'ajustaria el repartiment de propietats, d'acord amb el manifest d'hisendes que havien perdut a Orà. Les propietats perdudes a Orà els serien reintegrades a Vila-real amb les que s'havien segrestat als austriacistes de la localitat.

Ser considerat desafecte a Felip V suposava la immediata confiscació “d'hisendes i béns”. Per això, el control sobre les propietats austriacistes a confiscar va ser total.

⁸ AHN, Consell de Castella, llig. 6804, núm. 349; Arxiu del Regne de València (ARV), Reial acord, llibre 2, f. 290 r.-v.; 653 r.- 654 v.: *Presentación en el Real Acuerdo de una real provisión por la que se conceden a las familias procedentes de Orán en Vila-real el reparto de los bienes confiscados en dicha villa*, 1708, juliol 4 / 1708, setembre 6, València.

⁹ BN, ms. 18735; BUV, ms. 17/39: *Bando ordenado por Damián Cerda, fiscal de la Cancillería de Valencia y juez de confiscaciones*, València, 7, novembre, 1711; ms. 12073: *Registro bienes confiscados por orden de Felipe V a los disidentes y rebeldes del Reino de Valencia*, València, 1715, juliol, 6.

En la postguerra, l'aveïnament amb intenció fiscal i el *Reparto del Equivalente* es va utilitzar com a eficaç arma intimidadora i va justificar embargaments i subhastes de béns¹⁰.

El 31 de juliol de 1708, el jutge de confiscacions Melchor de Macanaz aprova el pla per a la repoblació militar de Vila-real. En el seu informe al Consell de Castella reconeix que “la villa tenía antes del incendio y ruina 740 vecinos y hoy tiene 448”. En conseqüència, amb l'establiment dels militars evacuats d'Orà s'aconseguiria el seu “aumento a mejor quietud”¹¹.

A principis de setembre, l'oïdor de l'Audiència de València Rodrigo de Cepeda i Castro es trasllada a Vila-real. Personalment supervisa l'establiment dels militars borbònics arribats d'Orà¹². Desconeixem el nombre total dels militars establits. Lògicament, mai els trobarem en els padrons de béns. Per la seua condició militar estan exempts de contribució. Amb tot, els actes d'aveïnament i els manifestos d'hisenda del *Reparto de Equivalente* de 1739 donen notícia d'alguns d'ells: Francisco Damián al carrer Major, l'alferes Manuel González i el metge Cristóbal Alonso al carrer d'Amunt, José Martínez de Candau, José Rumbau, José i Esteban Galatie, Pedro la Nao, Andrés López, Bautista i Martín Pavía, Francisco Cudern, José i Vicente Alcón al raval de València; Cristóbal Llislessi, el mercader Miguel, Pedro Alcón, el sabater Pedro Flores, Marco Abasso, Miguel de la Hoz, Juan Martínez, Blas González al raval de Castelló i Manuel Palacios al d'Onda¹³. La majoria d'aquests protesten per intentar fer-los pagar contribució.

¹⁰ Amb aquestes pràctiques recaptatòries, la hisenda borbònica va incrementar els seus fons amb 4.667.166 reials (Arxiu General de Simancas (AGS) Hisenda. Secretaria, CI, llig. 972: Bienes confiscados austracistas (1724-1740). LEÓN SANZ, M. Virginia i SÁNCHEZ BELÉN, Juan Antonio. “Confiscación de bienes y represión borbónica en la Corona de Castilla a comienzos del siglo XVIII”, *Cuadernos de Historia Moderna*, 21 (1998), p. 132). D'aquesta quantitat amb la qual es valoren les “haciendas y bienes” confiscacions als partidaris de l'Arxiduc, 207.690 reials procedeixen de 909 austriacistes valencians (BN, ms. 12073). Així i tot, aquestes quantitats són incompletes. El cas de Vila-real demostra que quan el 1711 s'ordena la confiscació i el 1715 es registren els béns segrestats feia, almenys, quatre anys que la major part d'aquestes propietats ja s'havien repartit entre els partidaris de Felip V. El 31 d'octubre de 1711, el fiscal de la Cancelleria de València i jutge de confiscacions, Damián Cerda, reconeix en el registre de béns confiscats: “además de los reos disidentes aquí comprendidos a quienes se han confiscado sus bienes, consta por diferentes notas haver habido otros diferentes reos disidentes a quienes también se les ha confiscado y sequestrados sus bienes y haciendas”, BN, ms. 12073: f. 439v.

¹¹ AHN, Consell de Castella, llig. 6804, núm. 349: *Petición para que los bienes de los rebeldes de Vila Real se puedan repartir entre los vecinos de Orán*. 1708, juliol, 31.

¹² “Aviendo visto en el Consejo [de Castilla] su carta de Vuestra merced [memorial de Cepeda], con la inclusa de Don Melchor de Macanaz, y enterándose de todo su contenido, acordó diga a vos que desde esa Ciudad [Valencia] use Vuestra Señoría de la comisión que se le dio en orden de esta carta acordada, subdelegando la persona de su satisfacción y pasando por su persona a Villa Real, quando Vuestra Señoría lo juzgare necesario”. ARV, Reial acord, l. 2, f. 121.

¹³ ARV, Bailia. Apèndix 115: *Repartimiento Real Equivalente. Manifiesto de haciendas; Autos de vecindario y declaraciones de sus vecinos a pedimento de Juan Molina* (1739).

ARV, Bailia. Apèndix, 115: *Autos de vecindario...*, núm. 138, 139, 345, 418, 419, 420, 422, 441, 483, 488, 492, 505, 559, 577, 601, 685, 696, 698, 699, 700, 825, 860, 975, 989.

Molts dels militars i evacuats s'estableixen amb les seues famílies –només en un cas es documenta el retorn a Orà¹⁴. Altres, com el capità Nicolás de Vero o l'alferes González, es casen en el seu nou destí– als dos ja el 1710, 1712, 1720 i 1737 els trobem com a propietaris, unes vegades; contribuint, altres, o exigint excepció d'impostos per la seua condició de militar. Només uns pocs mai reconeixen el seu veïnatge. Es consideren sempre “en trànsit”. No sabem si es tracta d'un estratagema per a no contribuir —“y no es vecino de esta villa, por lo que no paga cosa alguna”— o van pensar que el seu establiment a Vila-real era una destinació militar més en la seua carrera.

Una societat sotmesa: pressió fiscal, constrenyiments militars i control polític del govern local

Manuel González havia nascut a Colmenar de Oreja (Madrid), el 16 de gener de 1677. Els informes remesos al Tribunal de la Inquisició de València pels inquisidors de Toledo, “aseguran que si es pariente de los González y Ruices del lugar será de las familias de primera estimación”¹⁵. Al març de 1708, el trobem amb el grau d'alferes en la defensa del presidi d'Orà. Evacuat, a l'octubre del mateix any, Rodrigo de Cepeda i Castro l'estableix en una de les cases de “rebels” del carrer Major de Vila-real. Es casa amb Teresa Marco, el 27 d'agost de 1713. Emparenta amb els Gamboa, que viuen casa amb casa “Doña Catalina Gamboa era pariente y vecina de la mujer del reo con quien avía corrido siempre bien aunque hubo algunos intervalos sin tratarse por el mal genio del reo”. El 1739, les seues propietats i censals es valoren en 1.110 lliures i el seu capital líquid, en 7.543 lliures¹⁶.

¹⁴ El 1732, Mateo Asensio, “quien fue soldado de regimiento de caballería” s'embarcarà a Alacant rumb al presidi. Abans farà testament, “considerando el estado en que me hallo en el que es preciso el seguir las Ordenes militares de las que se sigue no tener dominio cierto y hallándome expuesto a las calamidades de la guerra”. Arxiu Històric Provincial de Castelló (AHPC) Protocols. Girona, f. 34v., Testament de Mateo Asensio, 1747, 5, 14. Vila-real.

¹⁵ AHN, Inq. Al·legacions fiscals, 3725, exp. 222.

¹⁶ “Don Manuel González. 3 jornales de tierra huerta, divididos en dos pedazos, al sitio del Molino de la Villa, lindan con Manuel Almela... 335 libras. Un pedazo de olivar al Molino Nuevo, lindan con río Mijares y Acequia Mayor... 400 libras. La casa que habita... 320 libras. Censal de Batiste Ripolles... 30 libras. Censal de Batiste Pavía... 25 libras. Total: 336 libras. Debe: Al doctor Don Vicente Font de Ursinos... 300 libras. Al clero de Bechi... 56 libras. Liquidado... 7.543 libras”. ARV. Bailía. Apèndix, 115: f. 50v.

Té una filla, casada amb José Rovira¹⁷. Ocupa l'alcaldia cinc vegades; encara que només declara: “dos o tres veces ha sido alcalde ordinario en la misma villa”. En totes les ocasions, segons les declaracions dels testimonis: “ha hecho muchos atropellamientos a los vecinos”.

El 1708, la *Planta dels Corregimientos que deben haber en el Reino de Valencia* es fonamenta en una administració militar. En conseqüència, el marc jurídic i institucional imposat pel nou sistema polític i administratiu de corregiments respon a un criteri centralista i piramidal del poder¹⁸. En opinió del capità general Valdecañas,

este territorio por muchos años necesita de que los que mandaren las Gobernaciones sean hombres de Guerra, y tengan como tienen hoy jurisdicción política y militar, sin que esto se pueda ofrecer justo reparo, pues para la determinación de los pleitos o negocios de Justicia tienen sus Alcaldes Mayores letrados. Y si en cada Gobernación hubiese un Gobernador Militar y un Corregidor por el Rey, todo serian cuestiones, competencias y embarazos.¹⁹

L'intendent Rodrigo Caballero coincidia, fil per randa, amb allò que exposava el capità general. Per al cobrament del nou impost de l'equivalent era imprescindible comptar amb la presència coactiva de corregidors militars: “las Gobernaciones del Reino, por mucho tiempo, necesitan de hombres de Guerra, mucho más que de políticos, especialmente habiéndose de continuar la capitación por el equivalente de los derechos”²⁰.

En conseqüència, els militars van monopolitzar el govern dels corregiments valencians des del mateix moment del seu establiment. El mateix ocorre en els ajuntaments. El “Gobernador militar y Corregidor de la plaza Castellón y su partido”, se salta les ternes presentades per l'Ajuntament ixent de Vila-real, nomena l'alferes Manuel González alcalde primer i ordinari el 1736, 1742, 1745, 1746 i 1747. A més, el 1742 es reforça el poder

¹⁸ GIMÉNEZ LÓPEZ, Enrique, “El establecimiento del poder territorial en Valencia tras la Nueva Planta borbónica”, *Estudios: Revista de Historia Moderna*, 13(1987), p. 216-217.

¹⁹ En virtut del Reial decret de 25 de novembre de 1708 els governadors militars designats a València per al control del territori eren també corregidors per ordre expressa de Felip V. Finalitzada la guerra, el marquès de Valdecañas, capità general de València, i l'intendent Rodrigo Caballero s'oposaran a la substitució dels corregidors militars per civils. AHN. Consejos, llig. 17984. *Informe reservado del Marqués de Valdecañas, Capitán General de Valencia, sobre la planta formada de Corregimientos en el Reino de Valencia por el Presidente de la Real Chancillería*. València, 5 de maig de 1716. El president de la Cancelleria de València, Pedro Colón de Larreátegui, considerava que “el ser los gobernadores militares juntamente corregidores perpetuos o vitalicios”.

²⁰ El president de la Cancelleria de València, Pedro de Larreátegui y Colón, considerava que “el ser los gobernadores militares juntamente corregidores perpetuos o vitalicios es la principal raíz de todos los males que padece aquel Reino” AHN. Consejos, llig. 17984. *Parecer del Sr. D. Pedro de Larreátegui y Colón sobre pareceres del Capitán General e Intendente del Reino de Valencia sobre la planta de Corregimientos*; Madrid, 12 de juliol de 1716. Veure GIMÉNEZ LÓPEZ, Enrique. “El debate civilismo-militarismo y el régimen de Nueva Planta en la España del siglo XVIII”, *Cuadernos de Historia Moderna*, 15 (1994), p. 41-75.

de l'alcalde amb el seu nomenament com a procurador general per a posar "en planta el equivalente", el "cobro efectivo del Quartel" i "la aprensión de holgazanes, vagabundos y gente viciosa" amb què cobrir les cotes de lleva per a l'exèrcit²¹.

L'actuació de l'alcalde González en aquestes comeses és impecable. Va controlar al detall, des del govern de l'Ajuntament, els repartiments de contribució. Va viure obsessionat pel manteniment de l'ordre públic. Es va enfrontar a tots per a fer complir les ordres que rebia de les autoritats borbòniques. Per això, es guanyà l'enemistat de tot el veïnat, sobretot, dels seus parents i els de "su igual condición". No admet crítica ni cap tipus d'oposició. A la persona que se li oposa o qüestiona la seua autoritat, la denuncia com a "persona inquieta y de vida viciosa". Sent procurador general, acusa el seu oponent polític en el càrrec, el metge Pedro Amer, per immoralitats administratives:

es un hombre que se mueve a hacer cualquier atentado como le den dinero, de manera que cuando fue repartidor de las boletas de Aloxamiento, cito a diferentes personas de esta villa pidiéndoles dinero y diciéndoles que por ello no les daría, ni repartiría aloxamientos de soldados. Que el citado Dr. Pedro Amer es hombre que va instando y conmoviendo los ánimos de dichos muchos para que muevan cuestiones y quimeras y solo con el fin de sacar dineros de aquellos.²²

Amb aquestes denúncies contra els que considerava "que son muy perjudiciales a la quietud publica, pues siempre van conmoviendo los ánimos de los vecinos, lleno las cárceles de esta villa para la más exacta justificación de sus intereses". La seua actuació la justificava "por orden superior, con lo que no sacaba a los pobres encarcelados que morían de hambre"²³.

Tots el consideraven home autoritari i de mal geni, superb, atrevit, despòtic, imperiós, "de abusivo comportamiento", "poco amigo de hacer gustos". Els qui l'envoltaven, el justifiquen. L'alcalde és home de "rasgo castellano".

En paraules del mateix Felip V, militars com González, representen una nòmina elegida de "quienes por la constante fidelidad os distinguisteis en mi servicio". Amb el seu

²¹ AMVr, Judiciari, 87 (1736), f. 3.; Mano de Acuerdos, 90 (1742), f. 2, 72, 101, 158v.; 91 (1745), f. 19, 78, 88, 118, 122, 127, 128; ARV, Bailia, Letra PI, núm. 513: *Autos contra Lorenzo Gil, Antonio Peset, Jaime Chabrera, Juan Molina y Vicente Andrés por reclutar gente para soldados en la ciudad de Valencia, ofreciéndoles dinero, para entrar en el sorteo de la quinta de Vila-real y evitar reclutar a vecinos de esta población, 1742.*

²² AMVr, Expedients judicials, 2982: *El procurador general Manuel González contra el exprocurador Pedro Amer, por inmoralidades administrativas, 1747.*

²³ ARV, Bailia, Letra PI, 389: *Autos contra Ignacio Carda, medico, vecino de Villa Real por fomento de odio y sedición contra la administración de Justicia de Intendencia, 1744; AMVr, Exp. jud., 1801: Manutención de Pasqual Guitart, preso por deudas al Común por el arrendamiento de una panadería, 1727; 1812: El alcalde ordinario de Vila-real contra el carcelero Francisco Damián por deudas y abuso de autoridad, 1746.*

nomenament com a alcalde, s'afavoreix la implantació dels ajuntaments de la Nova Planta de corregiments²⁴. Per això, els seus cognoms es perpetuaren en la composició dels ajuntaments del segle XVIII.

Des de l'Alcaldia s'assegurarà la lleialtat dels ajuntaments amb una martingala de favors deguts, teixida entre els militars borbònics i la classe dominant local. L'alferes González es relaciona amb els Gamboa. Aquesta primera trama s'ampliarà amb els Granell i els Mundina.

La política habitual de matrimoni de conveniència entre filles o germanes de les famílies locals de prestigi i militars borbònics assegura l'honor de la família en la nova societat borbònica, alhora que es facilita la implantació de la Nova Planta castellana i afavoreix la castellanització de la classe dirigent local²⁵.

En els temps de crisi, com són anys de postguerra de la Guerra de Successió, el problema més greu amb el qual es troba l'alcalde González és el de la implantació efectiva de la nova hisenda borbònica. El cobrament dels continus repartiments de contribucions s'assegura amb "el apremio militar", en expressió del corregidor Gajardo.

Des del 1712, la pressió fiscal sobre els contribuents aconsegueix nivells exorbitants. La pujada d'impostos per l'adequació de les rendes municipals a "los tributos y colectas que disponen las Leyes de Castilla" es veu augmentada amb les contribucions militars ordinàries —quarter d'hivern— i extraordinàries —allotjament, utensilis i fardatges. Aquestes càrregues van ser una font inesgotable de conflictes. En la majoria d'ells trobem Manuel González practicant "las más exactas diligencias para aprender a los alborotadores insumisos"²⁶.

²⁴ ARV, Reial acord, l (1715), f. 21 i 99: *Carta Orden sobre la resolución de S.M. en razón de Equivalente de Alcabalas y que se de cuenta al Consejo de los desordenes al repartir Cuarteles*, 1715.

²⁵ ARV, Reial acord, l. 18 (1723), f. 46 i 263: *Carta Orden advirtiendo al Cabildo de Valencia lo que se debe observar sobre la estrangeria y unión promiscua entre valencianos y castellanos para los empleos de uno y otro destino*.

²⁶ La pressió fiscal i la conflictivitat en GIL VICENT, Vicent. *Una Societat trencada: botiflers i maulets a la Vila-real de la transició borbònica (1706-1735)*, Vila-real: Ajuntament, 1989, p. 31-42.

El 1715, amb la conflagració successòria ja finalitzada, al malestar social pels constants repartiments de contribució i la pujada d'impostos, es va sumar la preocupació de les autoritats borbòniques per evitar la tornada incontrolada d'austriacistes exiliats o "encuadrillados como migueletes"²⁷. Amb aquesta intenció es van establir controls en tots els pobles per a procedir a la seua detenció sinó podien testificar documentalment el seu indult²⁸. Segons el pla elaborat pel capità general de Catalunya Castelrodrigo, tots els nouvinguts o en trànsit havien de ser conduïts davant del comandant militar de la plaça per a ser sotmesos a interrogatori. Es remetia al governador militar una relació detallada dels antecedents de possibles "rebeldes insumisos"²⁹. En "moments d'incertesa" –1715, 1718, 1719-1724– aquestes "cotas de sospechosos de Migueletes" serviran per a prevenir desordres amb detencions de sospitosos, tocs de queda i, arribat el cas, estats d'excepció en "bien de la quietud pública"³⁰.

Fins a mitjan dècada del 1720, les sol·licituds d'austriacistes que desitjaven tornar als seus pobles d'origen van ser denegades pel Consell de Castella amb una frase repetida una vegada i una altra en les resolucions: "no hay providencia que dar hasta que se haga la paz". Aquesta resolució s'ajustava als informes remesos pel capità general al secretari de Justícia José Rodrigo. En tots s'insisteix a no permetre la tornada als que podien encendre novament la flama de la sedició, "siendo constante que la pasión dominante de todos los expelidos es la del Sr. Archiduque".

El 1724, quan van tornar els austriacistes amnistiats a Vila-real, l'alcalde González controla "con exceso de rigor" els nouvinguts. A pesar de l'amnistia general, decretada per la signatura del Tractat de Viena a l'abril de 1725, els continuarà fent "vivir en el infierno". Encara el 1746, considerava "cualquier seguidor que fue del Sr. Archiduque" com a "sediciosos sospechosos". Justificava la seua "férrea mano militar del riguroso control" en els antecedents que de cada un dels amnistiats constava en la *Cota de los Migueletes*³¹. Per culpa d'aquests antecedents Antonio Bosquet malvivía sota l'amenaça constant de ser allistat. Se'l considerava "muy perjudicial a la Republica, pues siempre va metido en pleitos, conmoviendo los ánimos de los individuos y teniendo juntas en su casa, hablando mal de los del Gobierno sin tenerles Respeto". A José Martínez y de Cadau, a pesar de ser parent de la seua dona, el maltractava i empresonava dia si, dia també,

²⁷ PÉREZ APARICIO, Carmen: "La Guerra de Sucesión en España", en *Historia de España Ramón Menéndez Pidal*, Madrid, 1994, vol. XVIII, p. 469-471.

²⁸ AGS, *Gracia y Justicia*, llig. 744: *Castelrodrigo a Manuel Vadillo*, Barcelona, 13 de juliol de 1715.

²⁹ Idem: *Manuel Vadillo al marqués de Casafuerte y al marqués de Villa-darías*, Madrid, 21 de setembre de 1715.

³⁰ MINYANA, III, p. 28-29, 237; ORTÍ, 230v., 231v., 234, 235v., 236; AGS, *Gracia y Justicia*, llig. 744: *Marqués de Villadarias a Manuel Vadillo*, València, 22 d'octubre de 1715.

³¹ AMVr, Expedients judicials, 2972: *Autos sumarios sobre leva sumaria mandada hacer en 13 de septiembre de dicho año [1746]*. Juez el Señor Don Manuel González.

perquè “es muy perjudicial a la quietud publica de la villa, pues siempre va conmoviendo los ánimos de los individuos vecinos de esta villa para que muevan quimeras a los del Gobierno, de cuyos Gobernantes siempre habla sin respeto, expresando y diciendo si son ladrones”. A José Beltrán, no li perdonava que sent “forastero (de Xilxes) se quiere levantar a mayores, queriendo meterse en los Gobiernos y murmurando a todos”.

La pressió fiscal constant i les seues reaccions violentes enfronten l'alcalde no només amb els seus possibles opositors sinó també, i sobretot, amb els seus parents i “iguales” de la classe dirigent local, el consistori que presideix, l'escrivà de l'Ajuntament Ignacio Carda, el seu assessor l'advocat Tomás Font de Ursinos i el clero parroquial.

Els seus “mas allegados, trastornados” aplaudeixen menyspreus com el que pateix a la plaça, quan reprén José Beltrán, i li diu que “mirase como hablaba, pues era pobre” i aquest l'amenaça i crida “que había que acabar con todos los que gobernaban la villa”. Quan sent al vicari Llorens contar el que havia passat a la porta de l'església, l'alcalde el “sacudió con un palo”.

Entre tots ordiran empaperar Manuel González. Les querelles contra ell se succeeixen sense èxit en la Reial Audiència i la cúria episcopal de Tortosa. Els xafardejos de la seua filla amb les veïnes donaran el motiu perquè el vicari Tomeu considere que el seu cas pot interessar a la Inquisició: l'alcalde “tiene rabo”.

La Inquisició contra l'alcalde de Vila-real

El 28 de gener de 1748 el fiscal del tribunal de la Inquisició de València qualifica l'alcalde Manuel González de

hereje formal, desesperación formal y doctrina escandalosa. Y en lo subjetivo de vehementi. En cuya vista, a petición fiscal, por el Inquisidor Charola se voto prisión de este reo en cárceles secretas con secuestro de bienes y que en su cabeza se reconociesen los registros de los demás tribunales.

Sis mesos més tard, el 24 de juny, se li fa “abjurar de vehementi” –declarar-se sospitós d'heretgia– en un acte de fe, *autillo*, a porta tancada. Se li imposa una multa de 400 reals, els inquisidors el reprenen “gravemente” i li adverteixen que guardi silenci. La seua causa queda en “suspensio”. Una vegada lliure, González torna a Vila-real. El seu rastre es pot seguir en la documentació fins al 1756.

La lectura de l'al·legació de l'inquisidor fiscal contra l'alcalde descobreix que la “doctrina escandalosa” de González en realitat són expressions injurioses, males maneres i el

comportament irascible d'un home acostumat a manar i a què ningú qüestione la seua autoritat en una societat violenta³². Per això, a pesar dels renecs i blasfèmies i la violència de gènere d'alguns actes denunciats, la causa de fe no hauria prosperat. En qualsevol altre moment l'inquisidor fiscal hauria considerat la denúncia i els testimonis recollits contra l'alcalde com a possibles antecedents a tenir en compte en un futur si el reu reincidia. Dificilment se l'haguera detingut durant sis mesos en les presons secretes. No obstant això, al gener de 1747, la Inquisició es troba immersa en un dilatat conflicte de jurisdicció i demandes de caràcter fiscal amb les autoritats borbòniques³³.

La reacció de l'inquisidor general no es va fer esperar. Abans d'actuar obertament contra els que s'oposaven a la Inquisició i a manera d'avertència, es va ordenar al Tribunal de València que obligara a delatar-se espontàniament i públicament com a heretges als militars d'origen estranger establits en el districte inquisitorial. Entre aquests estava representat tot l'escalafó de les forces armades que governava l'administració borbònica valenciana. Amb aquestes delacions espontànies, la Inquisició vol fer valer el seu poder davant del regalisme borbònic i mostrar a l'opinió pública que com escriurà el fiscal general exiliat Melcior de Macanaz "La Inquisición española no tiene otro superior que a Dios y al Rey"³⁴.

L'alcalde Manuel González va ser un dels militars que com no era estranger no es considerà obligat a delatar-se espontàniament. Va oblidar que entre el veïnat de Vila-real corria el rumor que en "ignorar la naturaleza del reo se piensa si es judío o no". Era un estrany als ulls dels seus atemorits veïns. D'ell només es coneixia la seua condició "d'alferes dels d'Orà". Per la seua procedència se li podia suposar origen jueu o moro.

Per als inquisidors era una víctima perfecta. A la seua condició d'autoritat militar borbònica, s'unia la d'alcalde. La seua causa de fe podia servir com a exemple. Processant-lo, als ulls dels seus veïns i, sobretot, de les autoritats borbòniques quedava de manifest com el Sant Ofici era capaç de "sosegar la quietud pública" i "doblegar" a tot aquell que se li oposara, "fuese quien quisiese decirse que es".

El descontent popular i els interessos polítics van acabar amb la vida pública de l'alcalde de Vila-real.

³² AHN, Inq., llig. 3725/222.

³³ GIL VICENT, "La represión del austracismo...", p. 255, 283.

³⁴ BN, ms. 10.745: 37-47. Els conflictes per la reducció en el nombre d'oficials i la despesa de la Inquisició en LEA, H. Ch. *Historia de la Inquisición española*, Madrid, 1983, vol. II, p. 55-56. Les delacions espontànies dels militars borbònics en GIL VICENT, Vicent, *El Archivo del Tribunal de la Inquisición de Valencia* (en premsa).

Apèndix documental

1747

Al·legació fiscal del procés de fe de Manuel González, alcalde major i ordinari de Vila-real, seguit pel Tribunal de la Inquisició de València, per proposicions

Arxiu Històric Nacional. Consell d'Inquisició. Al·legacions fiscals del Tribunal de la Inquisició de València, llig. 3725/222

El Inquisidor Fiscal de Valencia contra Don Manuel González, natural del Colmenar, Alcalde maior y ordinario en la villa de Villarreal. Por proposiciones.

Tubo principio esta sumara por carta delación que el Doctor Francisco Thomeu, vicario perpetuo de Villarreal escribió al Doctor Pedro Alegre, comisario del Santo Oficio en Castellón de la Plana.

Decía la carta que con motivo de averse enojado este reo con la muger del medico y sus hijas así por palabras injuriosas como por obras en grave manera y por querella del medico presentada en la Real Audiencia, pasado a dicho lugar a actuar el alcalde de Castellón se avian descubierto varios defectos en palabras escandalosas y blasfemias dichas por el mismo reo con otros muchos defectos que no tocan al Santo Oficio.

Que por este motivo todos los del lugar así eclesiásticos como seculares presumen que este reo es judío. Que aun la Ursola hija del reo es del mismo sentir.

Que jamas ha permitido este reo el que se le heche aiuda. Que por esto y sus malos procederes presumen muchos que este reo tiene rabo.

Que remite una lista este delator de lo que dicen los testigos para que el comisario de cuenta al Santo Oficio; dirigiendo el Comisario al Tribunal dicha delación y lista de testigos dijo que este reo avia sido Alferez y caso en dicho lugar de Villareal.

En 26 de octubre se remitieron al mismo comisario los antecedentes para que recibida su declaración al delator y a los de la lista evacuase las citas.

El Delator Thomeu de 60 años reconociendo su lista y delación dijo de oídas a Doña Cathalina Gamboa, que aviendose enojado este reo con su hija Manuela, dicha Doña Cathalina dijo al reo: Señor Don Manuel tenga Vuestra Merced paciencia y ofrezcalo a Dios. A que respondió este reo: Me cago en Dios y en la Virgen.

Que por certificarse el declarante de algunas voces vagas que corrian en el lugar de que este reo era rabudo, llamo a Antonia Candau, quien dijo al declarante que en su propia casa tubo alojada muchos dias a Manuela, hija del reo, y esta refirió

a la Candau, lamentandose de los procederes de su padre, que era imposible que su padre fuese christiano porque jamas le vio el rosario; que no sabia las oraciones que deben saber los christianos; que aun el rosario se lo daban en casa quando iba como alcalde a la Iglesia.

Que esta misma Manuela, hija del reo, conto a la Candau que vio algunas veces desnudo a su Padre y le reparo un rabo tan largo como un dedo.

[...]

Que Thomas Eigea, labrador, dijo al declarante que fue a cazar perdices varias veces con el reo el mismo Eigea y tirando este reo a una perdiz dijo que antes que matase perdiz alguna se lo llebarian los diablos. A que dicho Eigea le repreendio diciendo: no profiriese tal cosa. Y replico este reo: Yo se que los diablos me han de llebar a los infiernos pero quando vaia hare que Luzvel se levante de su silla y me sentare en ella porque el no sabe gobernar y castigar [f. 1v.] a las almas como se merecen.

Que este reo dijo al mismo Eigea que en el infierno el mismo reo haria una cama de plomo derretido y en ella una muger para que se uniesen con ella todos los que en este mundo se abstubieren de ellas y a todos los que no tenian buena cosecha de pecados.

Que este reo dijo al mismo Eigea, despues de aver dicho este al reo un dia festibo que le acompañasse a misa: ¿Hombre para que quieres ir a missa? Pues mira lo que rezas en la misa ofrezcelo al demonio que no quiero que lo ofrezcas por alma alguna del Purgatorio.

Que ha oido el declarante a Miguel Blasco, labrador, que este reo dijo varias veces al mismo Blasco que ya tenia el reo en su casa dos caballos para que así que muriese el mismo reo lo sacaran al muladar.

Que Don Alejandro Fuster, Presbitero y el Doctor Pedro Sebastian, Theniente Vicario, oieron a este reo que el ya sabia que en muriendo lo sacarian a las cuebas, que es lo mismo que el muladar y que allí lo avian de enterrar.

Estos dos clergigos contestan aver oido al reo la proposición de que en muriendo lo enterrarian en el muladar.

El Fuster añade que en una conversación digeron al reo que se portase con mas benignidad con los vecinos, pues los tenia amedrantados con tantas prisiones. A que respondió este reo: Que me quieran bien o mal. Yo ya se que me han de enterrar en las cuebas con los perros.

Que el declarante se allo en otra conversación con el reo y otra muger que cita, y esta dijo al reo que se portase bien con los vecinos, a que respondió el reo: Maria calla, que yo ya se que he de ir a los infiernos a estar con Lucifer.

Que el declarante estaba escandalizado de ver y oír cosas del reo.

Miguel Blasco, labrador de 46 años, contestando con la cita dijo que como se ignora la naturaleza del reo se piensa si es judío o no. Que aviendo proferido este reo una palabra mal sonante que no hace memoria, dijo este declarante al reo: Calle hombre no diga esas cosas. A que respondió el reo: Hombre no me aables de morir que yo ya tengo prevenidos un par de caballos para que me saquen a las cuebas en muriendo. Que el declarante a oído esto mismo al reo por tres o quatro ocassiones.

Thomas Eigea, labrador de 46 años, contesta en la cita del vicario diciendo que un día festivo dijo al reo el declarante: Vamos a missa. A que respondió el reo: ¿Para que quería la missa?. Y diciendo el testigo: Para cumplir con el precepto, encomendarse a Dios y rezar por las animas. Dijo este reo que ofreciese al demonio lo que rezaba. Y que el declarante amenazo al reo que lo castigaria en vajando al infierno. [respuesta]: Que Luzbel no sabia castigar, que el reo se sentaria en su silla y castigaria.

[al margen: Que dicho día se quedo el reo sin missa]

Que iendo el declarante a la caza de perdices con el reo se lamentaba este reo porque volvian sin perdices. Y dijo el declarante al reo: ¿Que hemos de encontrar si Vuestra merced esta en pecado?. A que respondió este reo: Que tu no fornicas?. Que reprendiendole [f. 2r.] el declarante, replico el reo: Aguarda a quando vengas al infierno, allí te castigare porque no has fornicado y a los que no han pecado mucho con mugeres, dijo este reo, quemaria sus partes con un tizon. Que pondria una cama de plomo derretido y un demonio en figura de muger para que con el lo hiciessen los que no lo hicieron en este mundo, que aunque este reo decia tales cosas como de chanza el declarante se escandalizaba y si alguna vez tronaba se apartaba del reo porque temia estando junto al reo. Que parece impossible al testigo que el reo sea christiano segun las cosas que ha oído.

Pasqual Arco, maestro de molinos de 66 años, dijo que avia quatro años salio el testigo a la caza de perdices con el labrador Francisco Safont y el reo, quien no pudiendo matar ninguna aunque disparo muchos tiros dijo: Mil diablos me lleven en cuerpo y alma en matando la primera perdiz. Que reprendiendole los dos compañeros por dicha proposición la volvió a repetir varias veces y añadió: io ia se que los diablos me han de llebar. Que este mismo día repitió: Mil diablos me lleven si io llebo perdiz a casa. Francisco Safont, labrador de 45 años, contesto con la antecedente.

Doña Cathalina Gamboa, de 46 años, contestando con la cita del vicario dijo que huyendo del reo escapo a la casa de la declarante Manuela, hija del reo ia difunta. La escondio esta declarante y passando el reo a buscarla lo vio con pesadumbre y le dijo: Tenga Vuestra merced paciencia por amor de Dios y Maria Santissima. A que respondiendo este reo: Me cago en Dios y la Virgen. Que esto avria unos quince años.

Balthasar Castello, labrador de 44, declara que un día dijo al reo, porque no sacaba a los pobres encarcelados que se morían de hambre. Respondió el reo que se mueran, yo también me muero de hambre. Replicó el declarante diciendo: Y Dios ha de salvar a Vuestra merced. A que respondió el reo: lo ía se que me han de llevar los demonios, que sea oí o mañana ha de ser una sola vez.

Antonia Candau, muger de un labrador y de 48 años, contesta en lo que se alla citada por el vicario, aunque todo de oídas a la Manuela hija del reo que vivió en casa de la declarante y murió en ella, que quando la declarante se la oí estaba enojada con este reo su padre; que así el que su padre la azotase estando desnuda como el averle visto rabo conto muchas veces a la declarante.

Maria Lluís contestando a la cita del clérigo Fuster declara que aviendo la testigo ablado al reo por la libertad de un preso la dijo mirasse que avía infierno, a que respondió este reo: Si ío voi alla asta Luzbel revolvere. Que en otra ocasión ablando este reo de la muerte con la testigo dijo: lo no quiero sino que me arrastren a las cuebas porque echare tan mal olor que nadie me podrá sufrir.

Aviendose descuidado el comisario en preguntar a los testigos las señas del reo y si se embriagaba o no se libro nueva comision para ello y todos deponen que este reo es de sano, sin que jamas le aian visto fuera de sí. Hizose reconocimiento de registros en el mismo tribunal [2v.] y aunque de Valladolid, año de [1]731 se pidió en cabeza de un tal Don Manuel González no convienen las señas. Pidióse a los demas tribunales y de ellos no ha avido respuesta.

Sacado extracto se calificó en el mismo tribunal por quatro calificadores quienes conformes quanto a la objetivo lo calificaron de hereje formal, desesperación formal y doctrina escandalosa. Y en lo suubjetivo de vehementi. En cuía vista a petición fiscal por el Inquisidor Charola se voto prisión de este reo en carceles secretas con sequestro de bienes y que en su cabeza se reconociesen los registros de los demas tribunales.

En el Consejo día 28 de enero de este año se dijo que respecto enunciase que este reo es natural de Colmenar se averiguasse qual era, pues avía muchos lugares de este nombre. Que se indagasse la calidad y familia. Se procurase sacar con todo secreto una lista de todos los testigos que depusieron contra el reo en la causa del medico. Si entre Doña Cathalina Gamboa y el reo hubo enemistad y quando fue esta pues que avian passado quince años sin aver escrupulizado de lo que en esta sumaria expresa. Que esta misma deligencia se hiciesse respecto a los demas testigos de esta sumaria. Si en dicho lugar havia confabulación contra el. Que assimismo informasse el tribunal del modo con que se portaba el vicario Don Francisco Thomeu y con lo que resultare de todo la volviessen a ver, votar y remitir al consejo.

El Tribunal de Valencia para evacuar el decreto antecedente se valió del mismo Comisario, quien en respuesta dijo: Que aunque en la partida matrimonial del

reo no se expresaba que lugar era Colmenar, pero lo aseguraron que estaba en la Mancha, cerca de Chinchon, arzobispado de Toledo. Que la Doña Cathalina Gamboa era parienta y vecina de la muger del reo con quien avia corrido siempre bien aunque ubo algunos intervalos sin tratarse por el mal genio del reo. Que quando esta Gamboa oio dichas proposiciones al reo corria con el pero lo atribuyo a rasgo castellano o que la colera le tendria preocupado. Que no se detubo en ello ni hizo escrupulo asta que ablo con el vicario Thomeu de los dichos y hechos del reo. Que no se siente enemistad entre el reo y los demas testigos ni conjuración en el lugar de suerte que se tema aian jurado falso aunque es cierto avia pocos que le estimen por ser el reo hombre sobervio, atrevido, provocativo, poco amigo de hacer gustos. Que dos o tres veces ha sido alcalde ordinario en la misma villa y en ellos ha hecho muchos atropellamientos con los vecinos. Que en todos tiempos ha sido su ordinaria amistad con gente ruin.

Que el vicario Thomeu es muy celoso de la honra de Dios y de mui buen egeemplo, de genio tenaz y sencillo, amigo de saber. Que sin duda el aver oido tantas cosas del reo le moveria a certificarse de los mismos testigos para hacer su delación. Assimismo remitió este comisario una lista de nueve testigos que depusieron en la causa criminal del medico. Que no pudo averiguar mas porque el proceso paso a la Real Audiencia. Todos estos son distintos de los que se allan en la sumaria del Santo Oficio. El comisario despues que remitió dichas diligencias escribió otra carta al tribunal, decia en ella que dicho vicario le avia manifestado que a este reo si no es quando era alcalde jamas le avia visto asistir a un sermon ni misa maior y que a la comunión solo iba por el cumplimiento de iglesia.

Aviendose escrito al tribunal de Toledo para [f. 3r.] saber la genealogia del reo se compulso la partida bautismal en Colmenar de Oreja, que [es del] día 16 de enero de 1677. Allanse en esta partida los mismos padres que se expresan en la partida matrimonial. No hubo en dicho lugar quien conociese al reo ni sus padres ni aun diesse noticia de ellos pero aseguran que si el reo es pariente de los González y Ruices del lugar sera de las familias de primera estimación.

Se reconocieron los registros de todos los tribunales y nada sobrevino de ellos.

Asimismo se libro nueva Comision para que evacuasse algunas citas que quedaron pendientes y en su virtud Don Thomas Font de Ursinos, abogado, declaro que siendo el declarante asesor del reo Alcalde y viendole arrebatado para sosegarlo le proponia la paciencia de los Santos y la misericordia de la Virgen, prorumpia en decir se cagaba en los Santos, en la Virgen y otras semejantes que no se acuerda el testigo por lo que escandalizado le dejaba. Cita a otros dos por proposiciones semejantes.

Rosa Pitarch de 66 años y viuda no contesta en la cita del testigo antecedente que la oio. Que queriendo este reo sacudir al beneficiado Llorens con un palo le detubo esta muger diciendole mirasse era eclesiastico, a que respondió el reo se cagaba en su corona y en la del sumo pontifice. Dicho beneficiado Llorens tampoco contesto ni dijo cosa alguna contra el reo.

En este estado se voto día 30 de octubre de 1747.

2

■ Onofre Flores Sacristán

LA SÉNIA DEL PILAR

La sènia del Pilar

Molt s'ha escrit sobre l'aflorament d'aigües subterrànies al nostre secà a partir de principis del segle xx. Aquest article pretén aportar algunes dades sobre tots els problemes que calia afrontar des del mateix moment en què un grup d'agricultors acordaven associar-se per a perforar un pou i poder augmentar la superfície cultivada a la nostra ciutat.

Aquest treball ha sigut possible gràcies a la documentació trobada del pou del Pilar, des del mateix dia en què entre diversos agricultors van decidir emprendre la tasca de fer aflorar aigües en aquella zona. Cal matisar que no era el lloc més apropiat per a traure finques, a causa del poc terreny existent. La seua proximitat al riu Millars propiciava que estiguera ple de roques, la qual cosa no permetia cap tipus de cultiu. El terreny, compost per figueres, vinyes, algun ametller i poc més, era dels menys apreciats de tot el nostre secà. No eren les clàssiques finques de garroferars amb una capa profunda de terra i sense una pedreta, com les d'altres partides, com per exemple Pinella o el Pla Redó.

En l'últim terç del segle xix Vila-real va assistir al primer aflorament d'aigües. Va ser el terratinent Carlos Sarthou Monfort, pare del conegut Sarthou Carreres, el que l'any 1876 va aflorar aigües en un pou de propietat seua.

A continuació, el 1894, Vicente Amorós va construir un pou per a proveir d'aigua potable Vila-real. L'èxit d'aquestes perforacions prompte van despertar l'interés dels agricultors que van començar a agrupar-se per a poder emprendre unes empreses tan costoses.

La primera societat particular que es va formar fou la Societat el Madrigal amb l'objecte de perforar un pou en la part dreta del camí de l'Ermita. Aquest prompte va ser batejat com el pou dels Atrevits, nom que ha perdurat fins a la data per a la seua identificació. L'afany d'aflorar aigües va portar els nostres paisans el 1900 a perforar 6 pous, que van ser els següents: l'Explotació Agrícola, més conegut com el pou de Fortuño; Sant Pasqual o pou d'Hilario, i Sant Isidre, els tres en la partida del Pla Redó; Foment de l'Agricultura o sènia de Cella, i el Progrés de l'Hortal, conegut com sènia de Plácido, ambdós en la partida de Pinella i el pou de la Mare de Déu del Pilar, en la partida del Madrigal, que és el que ens ocupa en el treball següent.

A mitjan 1899, un dia els germans Pascual i Juan Díaz Rubert i altres van coincidir amb José Dualde en les seues finques confrontants les unes amb les altres, ubicades en la part nord de la ciutat, en la partida del Madrigal. Durant la conversació mantinguda mentre fumaven un cigarret, Pascual va dir "Xe, Pepe! Per què no fem un pou ací?".

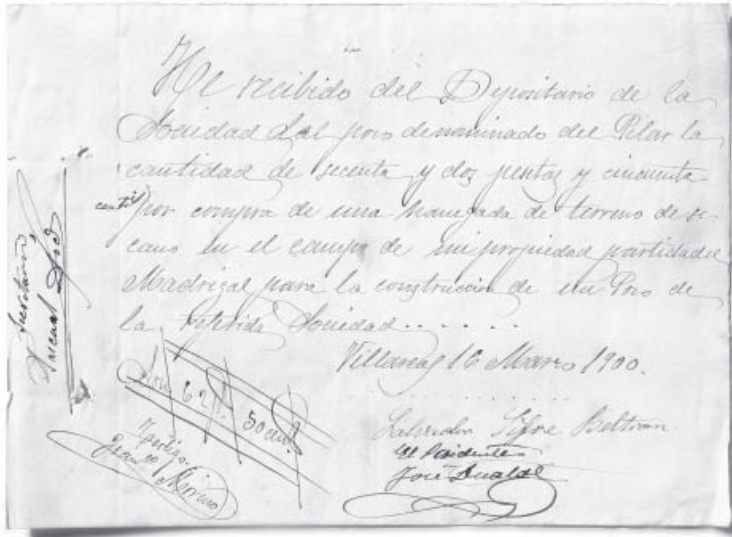

El saurí a la recerca d'aigua

La pregunta no va caure en sac foradat. A la nit ja van anar els tres a visitar tots aquells que sabien que eren propietaris de parcel·les que podrien estar dins d'aquella zona, i els van explicar el projecte. Prompte van rebre la conformitat de 33 agricultors interessats a entrar a formar part de la futura societat. Aquests es van agrupar en la que s'anomenà Agrupació de Propietaris del Pou del Pilar.

El primer pas va ser la contractació d'un saurí perquè indicara quin lloc era el més idoni per aconseguir amb èxit l'aflorament d'aigües. Després de recórrer diverses parcel·les, es van decidir per una en concret, on segons pareix, la vareta del saurí marcava que allí davall, a pocs metres, es trobava un gran corrent d'aigua.

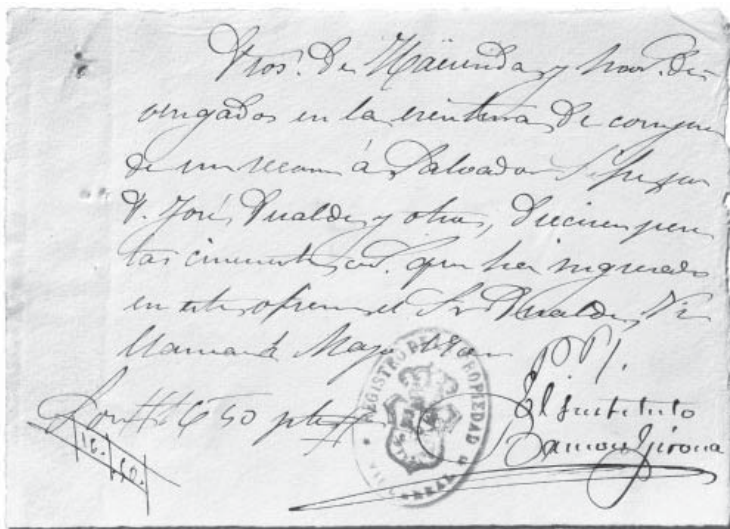
A continuació, van entaular conversacions amb l'amo de la finca, d'una fanecada d'extensió, i van tancar el contracte de compravenda el 16 de març de 1900; en ser un terreny improductiu i ple de roques que impossibilitava, com ja hem dit, qualsevol tipus de cultiu, el preu de cost de la parcel·la esmentada va ser de 62,50 pessetes.

Compromís de compra de la fanecada per a la perforació del pou del Pilar. Arxiu Flores-Llorens

L'escriptura de compravenda va ser realitzada davant del notari Pedro Vicente y Monfort el dia 11 de novembre de 1900, amb un cost de 93,50 pessetes, un terç més del que havien pagat pel terreny.¹

A continuació, es va contractar l'agrimensor Juan Gozalbo per a amidar el terreny i posar les fites corresponents al voltant de la propietat, així com per a presentar en el Registre de la Propietat el pagament de 6,50 pessetes per drets d'inscripció.

Document d'amidament d'una fanecada per al pou del Pilar. Arxiu Flores-Llorens

¹ Rebut del notari Pedro Vicente. Arxiu Flores-Llorens.

La relació de socis fundadors amb les fanecades respectives era la següent:

soci	fanecades	soci	fanecades
José Dualde García	2	Pedro P. Avellana Gil	6
Pascual Díaz Rubert	12	Vicente Ibáñez Monzó	14
Juan Díaz Rubert	6	Felipe Nácher Usó	4
Jose P. Esteve Borillo	8	Bautista Llorca Carda	6
Gabriel Rubert Andrés	2	Simeón Taurá Ortells	4
José Chabrera Batalla	16	Salvador Sifre Beltrán	3
Manuel Gil Candau	10	Pascual Viciano Martí	10
José Mezquita Vilanova	6	Juan Bta. Mollá Rodrigo	2
Salvador Mezquita Vilanova	4	Salvador Martín Cheza	3
José Pitarch Llop	8	Elías Andrés Vilar	2
José Safont Chalmeta	2	Manuel Ortells Ruiz	3
Antonio Font Gilabert	4	Pascual Pesudo Cabrera	6
Manuel Ramos Candau	10	Carmen Bort Molés	5
Pascual Llorca Carda	4	Vicente Gumbau Usó	7
Manuel Falcó Giner	2	José Usó Font	2
Vicente Avellana Garrull	8	Pascual Llop Broch	2
Manuel Rubert Carda	8	José Sanz Candau	3,5

El total de socis fundadors segons aquesta llista era de 35, que feien entre tots un total de 201,5 fanecades, i que van aportar al mes de gener de 1900 a les arques de la societat la quantitat de 10.075 pessetes mitjançant un dividend de 50 pessetes per fanecada, preu desorbitat per a aquell moment.

Amb aquests diners, una vegada tramitats tots els requisits, es va realitzar la perforació del pou artesà perquè aflorara l'aigua suficient per a les finques associades.

Es va constituir la primera Junta Directiva, presidida per José Dualde García; secretari, Pascual Díaz Rubert, amb un sou de 15 pessetes mensuals; dipositari, Francisco Moreno (l'únic que no era soci), amb el mateix jornal; maquinista, Vicente Font, a raó de 2,50 pessetes diàries, i com a regador, José Mezquita, amb el mateix salari que el maquinista. En l'apartat del maquinista, hem de ressenyar que pel fet que el pou estava en funcionament quinze o vint hores seguides per a proveir d'aigua a tots els socis, es va haver de designar un altre maquinista de reserva, anomenat José Broch.

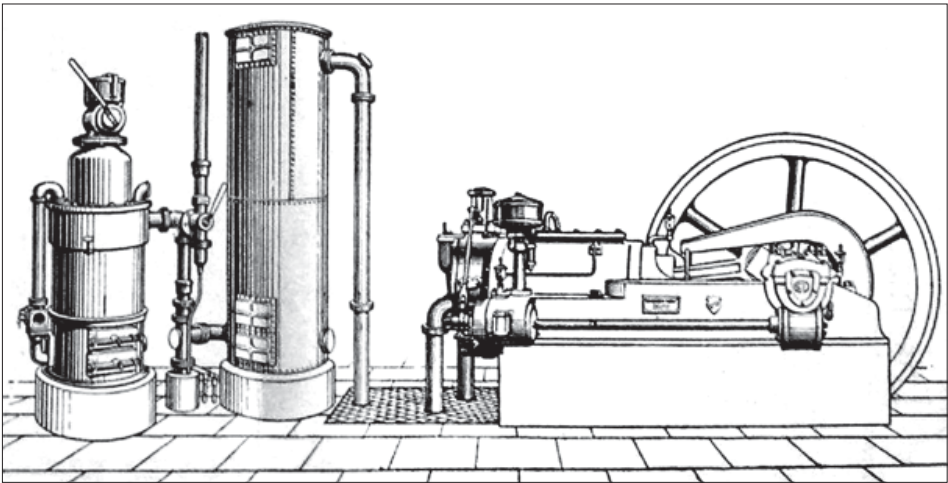
Cada metre de perforació costava 43 pessetes, segons la documentació existent en la mateixa societat², i en cada tram que s'aprofundia s'instal·lava el corresponent tros

² Document número 3.

d'escala de ferro. Aquesta escala va ser construïda en tretze trams pel manyà local Bautista Martín, i va tenir un cost de 302,25 pessetes³.

Quan van arribar als seixanta metres, ja es van veure senyals d'aigua, i quan van excavar cinc metres més, van trobar un fort cabal, segons veiem en les notes respecte d'això, encara que no s'hi especifica la quantitat de litres d'aquest.

Després d'haver trobat les aigües, van comprar un motor per a poder extraure-les. Es van decidir per un motor Otto Crosley, de gas pobre, de 140 CV de potència. El muntatge del motor, així com la instal·lació de la caldera i del dosificador, va anar a càrrec dels tallers Alexander Hermanos de Barcelona. La xemeneia de la caldera de vint metres d'alçària va ser construïda per l'obrer local Pascual Llop⁴, per 1.200 pessetes. En l'actualitat, aquesta xemeneia ha desaparegut.

Motor Otto de gas pobre

El preu total de la maquinària va ser de 32.133 pessetes, pagadores segons el contracte, en quatre terminis; el primer, en el moment de fer ferma la comanda (20 de juliol de 1900); el segon, al mes de desembre del mateix any; el tercer, tan bon punt es realitzà la posada en marxa de tota la instal·lació, i el quart, dos mesos després de la posada en marxa *a satisfacció dels socis*. Aquest motor funcionava amb carbó, llenya o corfa d'ametlla, que era el més usat en aquella època, encara que les factures observades només ressenyen la compra de llenya o carbó. Anys més tard, aquest motor va ser substituït per un altre d'energia elèctrica.

³ Document número 9.

⁴ Document número 8.

Els socis van haver de suportar un degoteig econòmic prou considerable. Des del mes de maig de 1900 fins al mes de desembre de 1901, o siga durant un any i mig, es van realitzar catorze dividendes de la forma següent⁵:

mes de gener de 1900	Primer dividend de 50 ptes. per fanecada
19 d'abril	Segon dividend de 5 ptes.
14 de juny	Tercer dividend de 5 ptes.
9 de desembre ⁶	Quart dividend de 50 ptes.
20 de gener de 1901	Cinqué dividend de 5 ptes.
10 de febrer	Sisé dividend de 5 ptes.
24 de febrer	Seté dividend de 15 ptes.
10 de març	Vuité dividend de 10 ptes.
20 d'abril	Nové dividend de 15 ptes.
1 de juny	Desé dividend de 5 ptes.
18 de juliol	Onzé dividend de 10 ptes.
26 d'agost	Dotzé dividend de 50 ptes.
1 de setembre	Tretzé dividend de 50 ptes.
14 d'octubre	Catorzé dividend de 50 ptes.
Suma total de diners desemborsats durant els dos primers anys: 325 pessetes	

Aquest continu desemborsament de diners va fer que alguns socis no pogueren aguantar aquest ritme i es donaren de baixa, fins i tot abans d'aflorar les aigües. Se'ls van tornar els diners que havien pagat fins llavors i noves parcel·les van entrar a formar part de la societat. Una vegada inaugurat el pou, els dividendes es van anar allargant, a un de cada dos mesos, fins que pràcticament quan ja ho tenien tot pagat, només es giraven dividendes de manteniment durant l'hivern.

La data de la inauguració del pou no l'hem poguda trobar, però segons les dades que tenim sobre la construcció dels reguers, no degué ser abans del mes de juny de 1901, quan es van acabar els trams principals. A partir d'aquesta data es realitzà la construcció dels ramals perquè l'aigua arribara a totes les finques. Per tant, la data de la posada en marxa degué ser dins de l'últim terç de l'any 1901.

Els reguers van tenir un cost de 3,35 pessetes per metre lineal i el traçat que es va construir en un principi, es va haver de rectificar, perquè algunes finques s'aprofitaven dels reguers de la societat per passar aquests per un lateral i, en canvi, d'altres, per a poder regar,

⁵ Document número 2.

⁶ Document número 10.

havien de construir els reguers a costa seua per quedar apartades del reguer principal⁷. A aquestes finques en què no era necessari construir el reguer particular, se'ls va aplicar el que es va denominar *excés de reguers*, per a equiparar-les a les que s'havien de construir particularment per a poder efectuar el reg.

En alguns punts estratègics de la zona, es van instal·lar les anomenades *manxetes*, avui ja desaparegudes, que consistien en un aljub on hi havia un portell en la part lateral del reguer, que era alçat cada vegada que es necessitava omplir-lo. Damunt d'aquest i a arran de terra s'alçava una espècie de capelleta, en la qual hi havia instal·lada una bomba extractora d'aigua manual, que era alimentada amb un pot d'aigua, que tots els usuaris tenien la precaució de deixar ple, per tal que qui vinguera darrere a omplir la canterella poguera traure aigua.

La casa es va començar a construir a les darreries de l'any 1900. A més de la part principal per al motor, es va construir un habitatge per al maquinista en la seua part dreta. I en la part oposada, es va fer un pati per a dipositar els materials o utensilis que es necessitaven per al seu funcionament, com ara llenya, carbó, etc.

La zona que havia de regar el pou, com ja s'ha dit, era un terreny molt rocós i pobre de terra, on proliferaven les oliveres i alguna vinya. Quan es van arrancar aquests arbres per a transformar la zona en regadiu, la llenya va passar a alimentar la caldera del motor del pou.

El valor econòmic d'aquestes terres era pràcticament nul, però va passar a revalorar-se en un 500 per cent a penes es va trobar aigua.

Els reguers es van començar a construir tan bon punt van aflorar les aigües, quan es va veure que el cabal era capaç de poder regar totes les fanecades inscrites en la societat. En la seua construcció va intervenir un gran nombre d'obrers, senyal inequívoc que tenien pressa d'acabar la canalització i conducció de l'aigua, ja que els dividendes no paraven i s'havia de donar prompte servei a les parcel·les per a emmudir possibles crítiques. La seua construcció es va trobar amb una sèrie de dificultats, en ser una zona que ja llavors estava poblada de masets, per la qual cosa el traçat dels reguers no va ser fàcil. A més, al cap d'un parell d'anys es van trobar amb un problema: la majoria dels masets van construir una basseta, que cada usuari omplia quan passava l'aigua, sense demanar l'aigua corresponent; a més, els xiquets prenién el bany dins dels reguers, fet que taponava el curs d'aigua, amb el consegüent perjudici del soci que estava regant per la quantitat que es perdia.

A això es va unir el problema de la gran quantitat de veïns que anaven diàriament a

⁷ Document número 4.

omplir aigua als seus reguers. Anys abans, el 1894, Vicente Amorós va portar l'aigua potable al poble, però no tots es van beneficiar d'aquesta millora. A la part nord de la ciutat no arribava l'aigua potable, precisament en la zona on tenia el reg el pou del Pilar, i els veïns confrontants es procuraven l'aigua dels reguers d'aquesta societat.

La Junta Directiva prompte va resoldre aquest problema tapant els reguers en cada una de les canalitzacions de la zona amb rajoles del terreny i als sifons se'ls va posar unes reixetes perquè no es poguera introduir cap atuell per a extraure aigua⁸; quant a les bassetes, va comunicar als amos corresponents que se'ls imposaria una multa cada vegada que es detectara que les havien omplides sense formular la petició d'aigua pertinent.

Una altra dificultat que se'ls va presentar va ser com arribar al pou, ja que no hi havia cap accés per a poder accedir-hi per a descarregar els materials. Els veïns de les parcel·les per on transitaven els carros per a portar els materials, van començar a murmurar, per la qual cosa la Junta Directiva va optar per la compra del terreny necessari per a poder accedir sense problemes al pou.

Es va adquirir una franja de 140 metres de llarg per 4 i mig d'ample per a construir la carretereta que coneixem en l'actualitat, que té l'entrada pel camí Vell de Castelló fins al mateix pou.

Al principi es va acordar que es pagaria el preu de l'aigua a raó de 2 pessetes l'hora. Aquest preu es va mantenir fins al mes d'abril de 1904, en què la Junta Directiva va acordar que:

Habiendo tenido en el año anterior déficit sobre el ingreso o producto del movimiento de la máquina, con el fin de poder estudiar que no haya necesidad de repartir ningún dividendo para sean cubiertas las faltas que resulten, el agua se pagará desde esta fecha a tres pesetas por hora de riego.⁹

El 1916 es va col·locar en la fornícula de la façana la imatge de la santa a la qual es va dedicar aquest pou. L'1 de gener "se realiza la compra al ceramista Ismael Peris, de Onda, de 28 azulejos con la imagen de la virgen del Pilar con un coste de 50 pesetas"¹⁰.

La zona de reg, com hem dit, estava en la part nord de la ciutat. Constava d'un quadrat que comprenia des del camí Bisbal fins al riu Millars i aigües avall, des d'un poc més amunt de la línia del mateix pou fins a traspasar la carretera nacional de València a Castelló, i arribava fins al que avui és la ceràmica de Balaguer i, pel sud, fins a la rotonda de la Corona d'Aragó.

⁸ Document número 6.

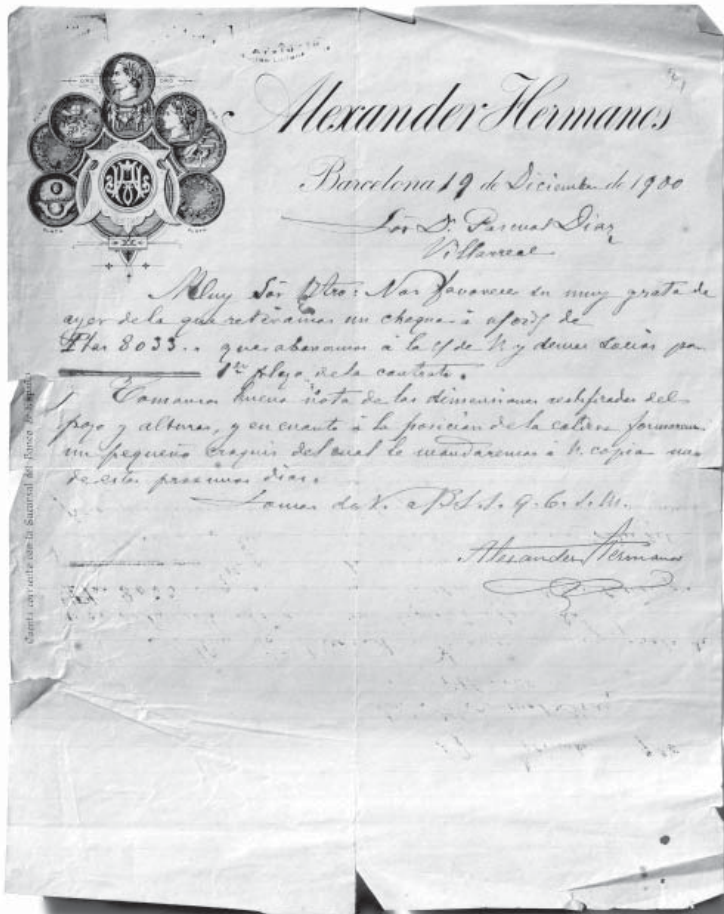
⁹ Llibre d'actes del pou del Pilar.

¹⁰ Llibre d'actes.

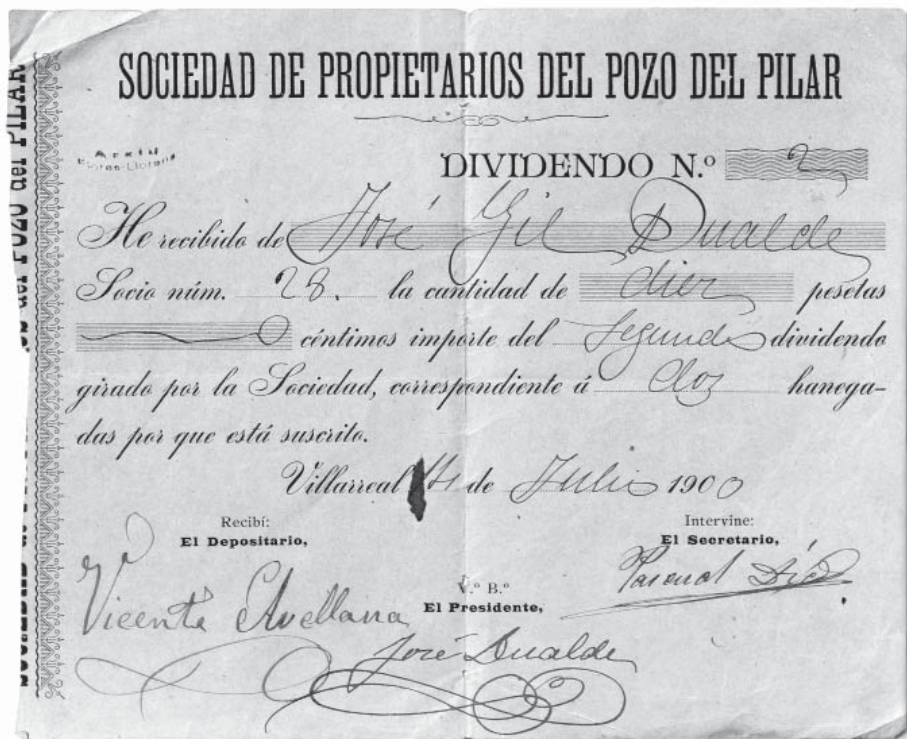
Amb el pas del temps, l'expansió de la ciutat cap al nord va fer que alguns terrenys foren requalificats i aprofitats per a la construcció de blocs de pisos, cosa que va reduir molt l'àrea que s'havia de regar.

En l'actualitat, el seu cabal mitjà és de 2.900 litres per minut, que és més que suficient per a les poques fanecades que es dediquen al cultiu del taronger en aquesta zona, a causa de l'expansió urbanística que ha anat restant terreny per al cultiu; a més, la construcció de xalets en tota la zona va acabar deixant el servei d'aquest pou només per a omplir cisternes i piscines i per a regar les xicotetes parcel·les que hi han quedat i que són utilitzades per a la sembra de verdures durant l'estiu.

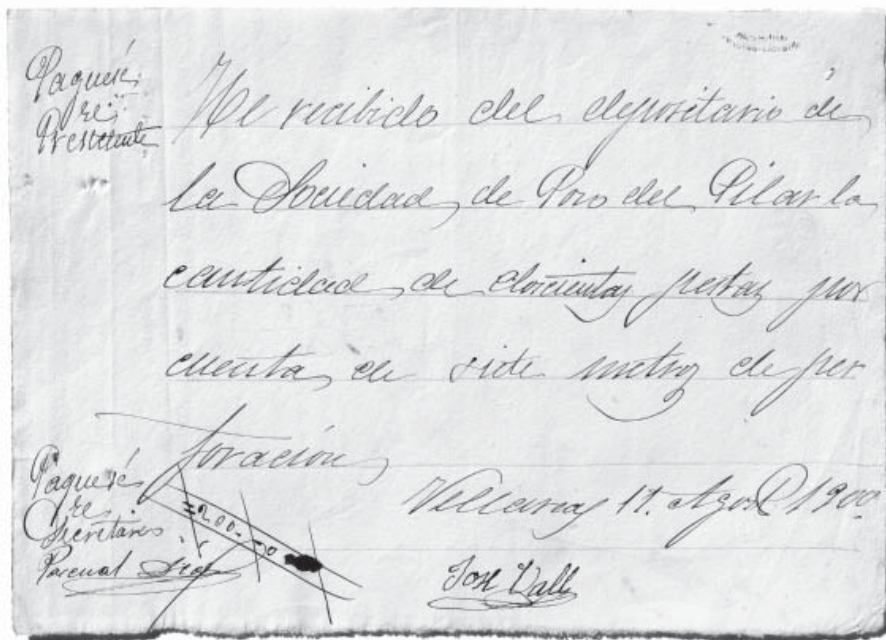
Apèndix documental

Número 1. Factura de la casa Alexander Hermanos com a pagament del primer termini a compte del motor i de la seua instal·lació

Número 2. Rebut del dividend número 2

Número 3. Rebut de la perforació del pou

Aggrupacion Sozo Pinar
Dª Carmen Bordollos
Deposita 60 P^{ta} 88 cent^s
Valor por el exceso de regueros
ya con que 30 p^{ta} de descuento
Villarreal 23 Enero 1903
El Depositario
Simón Gaus

Exceso
de regueros aguas arriba
Villarreal 23 de Enero 1903
El Secretario
Manuel Sauli

Número 4. Pagament per l'excés de reguers

N^o *Amelle* DEPARTAMENTO DE CARBONES Valencia 9 Junio 1907.

D. *José Manuel García*

á J. B. CARLES Y COMP.^a Debe:

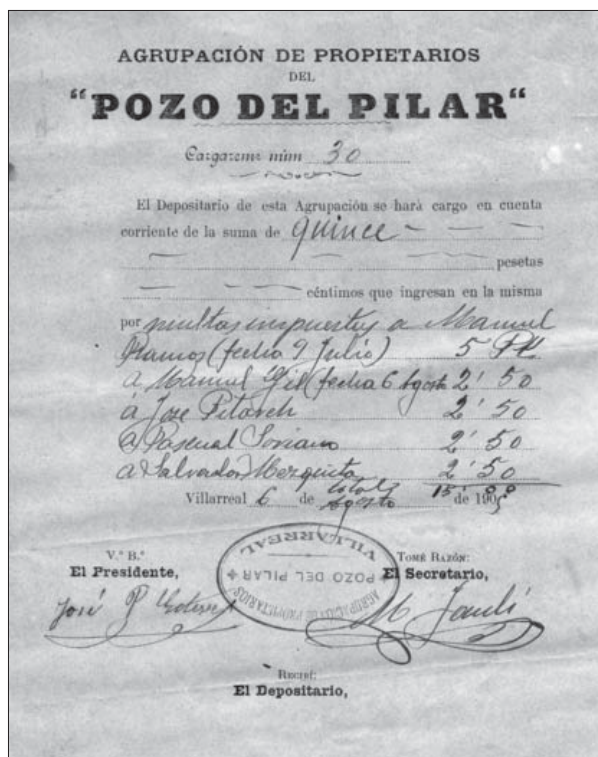
Importe de los géneros que se expresan á continuación remitidos por ferrocarril á en consignación -

10000 libras carbon panes "Locomotoras"	
- á P ^{ta} 48 - los 1/2 libras	480.
<i>En o.</i>	
<i>Plomero</i>	
P. P. de J. B. CARLES Y COMP. ^a	
<i>José Pérez</i>	

Número 5. Factura de carbó

Número 6. Factura de les reixes per als sifons

Multes

AGRUPACION DE PROPIETARIOS DEL POZO DEL PILAR

Secretaría

Cargaréme

Núm. 12 del concepto Alculta quipunto en sesion
del dia 12 de este mes

**El Secretario-Contador de fondos de esta Sociedad
 al Depositario de los mismos.**

DOCUMENTOS
 QUE SE ACOMPAÑAN

Sírvase V. cargarse en cuenta

la cantidad de veinte ptas.
pesetas

céntimos que en virtud de este CARGARÉME, entregará
 en Caja D. Alcanta 12 de este mes

Reman. los sistemas en la ultima
remota de Aperto sin previa au
torización

De cuya cantidad debe V. expedir la correspondiente
 CARTA DE PAGO con iguales fecha y número que este
 CARGARÉME, causando ambos documentos un solo efecto
 y cargo.

En Villarreal á 12 de Septiembre de 1912

Son 20 ptas. — cts.

El Secretario-Contador,

Queda hecho el cargo en la cuenta
 de esta Depositaria:

El Depositario,

V.º B.º:

El Presidente,

Mauricio Reinos

Registrado en Secretaría.

Registrado en Depositaria.

Multes

El Presidente
Jose Lloca

He recibido del Depositario
del Poro del Pilar la cantidad
de cincuenta y ocho pesetas veinte y
cinco centinos valor por 17 dias
del presente mes o sea desde el
fecha 12 de Enero de 14 hasta el dia 31 de Diciembre
1902 cobrari mi por mi haber de maquinista
haber por mes a 2'25 centinos el jornal
Fuente Font Villarsal 28 de Dibal 1902.
Recibi
Fuente Font

507

Número 7. Havers del maquinista

Recibi de Pascual Dias como presidente de la
sociedad el Pilar, seiscientas pesetas mitad del
importe de una chimenea de veinte metros de al-
tura, que me comprometo construir para una ma-
quina de vapor segun contrato hecho con dicha
sociedad.

Villarsal 20 Enero 1901
Recibi.
Pascual Llop

508

Número 8. Factura de Pascual Llop corresponent a la construcció de la xemeneia

Cuenta que presenta el Carrajiro de esta villa Bautista Martín a la Sociedad de Beneficencia del Pinar en esta fecha.

	<u>Libras</u>
Por el 1º, 2º y 3º tramos de la Escalera de peso	100. 7 libras
Por el tramo 4º y 5º de peso	60. 13 libras
Por el tramo 6º y 7º de peso	60. 4 libras
Por el tramo 8º y 9º de peso	50. 31 libras
Por el tramo 10º y 11º de peso	60. 16 libras
Por el tramo 12º de peso	30. 11 libras
Por el tramo 13º de peso	30. 10 libras

Pero total 410. 1/2 a 27 reales @.
 total vale 280 pes. 25 cent.
 Por los dos pesos 22 pes. "
 suma total
302 pes. 25 cent.

Recibido a cuenta 150 pes. 00
 segun recibos
 quedan 152 — 25

Recibi de el contador de la Sociedad del Pinar de Pinar la cantidad restante de ciento cincuenta y dos pesetas por cuenta de la Escalera y los dos pesos para la Sociedad.

Villanueva 18 Noviembre 1900.
 Bautista Martín

Don 152. 1/2 25 cent.

Documento 10

Sociedad del Pozo del Pilar

Relación de contribuyentes pertenecientes al Cuarto dividido girado por esta sociedad con expresión al número de fanegadas que representa cada asociado.

Asociado.	Nombre	Fanegadas	Pesetas	Centimos
1	José Duvalde García	2	100	00
2	Pascual Díaz Poveda	12	600	00
3	Juan Díaz Poveda	6	300	00
4	José Pascual Oliva Portillo	8	400	00
5	Gabriel Poveda Andueza	2	100	00
6	José Chabrera Batalla	16	800	00
7	Manuel Gil Candau	10	500	00
8	José Morcueta Vilanova	6	300	00
9	José Pitarach Goya	8	400	00
10	José Salas Chalmata	2	100	00
11	Ant.º José Gilabert	4	200	00
	Suma y sigue	=76	=3800	00

Número 10. Quart dividend de 50 pessetes per fanecada

3

Fèlix Quirós Candau

**APUNTS SOBRE
ELS ARQUETS, ELS PILARS
DEL PONT AL RIU SEC I EL SALT**

Apunts sobre els Arquets, els pilars del pont al riu Sec i el Salt

Els Arquets

Recorde quan en la meua adolescència acompanyava el meu avi (Francisco Candau Carda, *el Rullo dels bous*), als capvespres, a tancar els bous en l'anomenat corral de Galindo. Guardaven els bous en aquell indret els dies en què pasturaven per la contornada de la muntanyeta de Sant Antoni i del corral esmentat. El corral de Galindo és una obra d'origen musulmà, potser d'època morisca, composta per una casa de pastors amb dues estances; la primera, al costat de la porta, i a continuació, separada amb una paret grossa de maçoneria, una porteta per a entrar en el que seria el dormitori. Dins d'aquest habitacle hi ha una xicoteta finestra en la part est que mira cap al gran corral; la funció d'aquesta finestra era vigilar el bestiar en cas d'alarma, sense haver d'eixir al carrer per a entrar al corral. En la part posterior de la casa observem l'arrancada d'un arc, fet que demostra que en aquell lateral del corral hi devia haver una sèrie d'arcs que recolzaven una teulada que s'anomenava paridora (d'això parlarem més endavant). També hi hem trobat trossos de ceràmica, anomenada per José María Doñate *moreta*, ceràmica musulmana tardana. En l'actualitat, el corral es troba en molt mal estat, la paret de la façana principal i la porta s'han enfonsat. Aquest monument està en mans privades, encara que l'Ajuntament l'ha protegit com a monument del patrimoni històric; de fet, a l'entrada, al costat del camí hi ha un cartell que diu: "Ayuntamiento de Vila-real. Prohibido tirar basuras y escombros. Zona vigilada por la Policía Local". Malgrat això, el corral es troba en estat de complet abandó i necessita urgentment una neteja dels matolls que l'envaeixen. És un lloc al qual l'Ajuntament podria organitzar visites guiades. Està situat a la dreta del camí de Bellot en la confluència del camí de l'Aljub, en la partida de Pinella.

Del corral de Galindo a l'avinguda d'Alemanya disten cinc quilòmetres. Aquest era el motiu de tancar allí els bous, per la llunyania de la ciutat i per la pèrdua de temps baixant i pujant el bestiar. Quan baixàvem a peu pel camí de l'Aljub, a l'esquerra, a uns 700 metres del corral de Galindo, el meu avi em deia: "mira, allò són els Arquets". Jo li preguntava què era aquella obra i el meu avi em responia: "no ho sé, és obra dels moros". Van passar els anys i jo no em recordava dels Arquets, però una casualitat em va portar a escriure aquest article. Va ser conversant una nit amb el meu amic Pascual Serrano Pitarch, que anava amb el meu avi a pasturar els bous. En quasi totes les converses acabem parlant de bous, principalment dels anys que va passar amb el Rullo. Mentre sopàvem junts aquella nit, vam parlar de quan pasturaven els bous pels llocs que hem

Plànol del terme municipal de Vila-real. Els quadres negres indiquen els llocs estudiats

eren els Arquets, vaig fer el primer esbós, el van corregir i, al cap de diversos esbossos i de retocar detalls, van corroborar que així eren els Arquets. Quant a les mides (sempre aproximades), la tasca va ser més fàcil, ja que els qui coneixien bé els Arquets hi estaven d'acord. Constaven de tres arcs rebaixats, encara que al final dels extrems dels dos arcs quedaven restes del començament d'un altre arc, la qual cosa demostra que hi havia més de tres arcs. La construcció va ser realitzada amb pedra del terreny sense tallar, excepte algunes pedres que van ser retocades per a assentar-les. El material emprat per a ajuntar les pedres era l'argamassa, com en el cas de l'aljub (del qual després parlarem) i del corral de Galindo.

Quina funció van poder tenir els Arquets? La primera idea que sorgeix és la hipòtesi que podria haver sigut un aqüeducte. A on podria portar l'aigua? A uns cent metres seguint el camí direcció al corral de Galindo, a mà esquerra, hi ha un entrador i, a uns trenta metres a la dreta, enmig de tarongers, es troba l'aljub (segons el *Diccionari català-valencià-balear*, ve de l'àrab *al-jubb*, que significa *el pou*), que dóna nom a aquest camí. L'aljub és també d'època musulmana. Les aigües dels Arquets devien anar a omplir l'aljub? Si observem que els Arquets estaven en un terreny pla i no en una fondalada per a salvar un desnivell, podríem pensar que no es van construir per a aquesta funció. A més, hi ha dues vessants naturals que formen una depressió en el punt on està l'aljub, de manera que es devia abastir d'aigua de les pluges. Una altra hipòtesi que pren més força és que es tractara d'una paridora. Segons el *Diccionari de la llengua catalana* de l'Institut d'Estudis Catalans: "compartiment d'un corral, d'un estable, etc., on es reclouen les femelles que han de parir", nom donat en distints llocs com el Maestrat, Terol, etc. Es tracta d'una corralissa per a tancar oví o caprí, en una ala de la qual hi havia un cobert amb arcs per a recolzar la sostrada, normalment de cabirons, i un entramat de canyes cobert amb teules àrabs, que descansaven en la seua part posterior sobre la paret que formava el recinte del corral. En un dels angles hi havia fins i tot un xicotet habitacle, de vegades amb una xicoteta xemeneia per a refugi dels pastors. N'he vist algun in situ. Com indica el seu nom, s'usava quan parien les ovelles o les cabres i per a arrecerar els xiquets de bolquers davant les inclemències del temps i per a poder alletar-los a l'abric del cobert. Per tant, els Arquets podrien ser les restes d'una paridora. Amb el pas dels anys, es van emportar la pedra per a altres menesters, de manera que només va quedar part dels arcs que tenien menys pedra, per l'inconvenient d'estar més reforçats amb argamassa.

Els requisits perquè fóra una paridora es complien, ja que hi ha una certa correlació: un aljub a menys de cent metres, un altre corral a 700 metres i el corral de Galindo. No hem de descartar que hi haguera més corrals, ja que quan es construïa un aljub (una gran obra) la seua funció era abeurar el bestiar i abastir d'aigua la població que habitava la zona i, pel pas dels anys (els moriscos van ser expulsats d'Espanya el 1609 per Felip III; aquesta expulsió va concloure el 1614), aquests corrals han pogut desaparèixer en aprofitar-se la pedra per a fer ribassos de contenció per a distints menesters agrícoles; per

Porta principal del corral de Galindo, avui desapareguda. Foto cedida per Vicente Climent Ortells

la mateixa raó van desaparèixer els Arquets, com veurem. En el plànol cadastral de 1949 apareix amb un símbol i la llegenda “casa” el que quedava dels Arquets entre tarongers.

Quan van desaparèixer els Arquets? Després de moltes investigacions, ningú recorda exactament l'any en què es van destruir, encara que la majoria dels consultats coincideixen que va ser al final de la dècada dels cinquanta. Francisco Bonet Canós, de 90 anys, encarregat de la finca, contava que aquesta en un principi era de garroferes; després es va transformar en regadiu, hi van plantar tarongers i es van respectar els Arquets. En passar els anys es van arrancar els tarongers, es va treballar de nou la finca amb tractor i es van tornar a plantar tarongers. Va ser cap al 1960 quan es van desmuntar els Arquets. Diu que es va emportar la pedra un particular, amb una furgoneta tipus DKW, per a fer un reguer. Així va acabar un monument amb tants anys d'història.

A punt de lliurar aquest treball a Normalització Lingüística, aquestes Pasqües vaig fer un viatge a Manzanera amb la meua dona i la meua filla pensant a poder trobar alguna paridora amb arcs. I casualitat, per l'Autovia Mudèjar, a l'altura de Xèrica, vaig albirar a la llunyania, damunt d'un monticle, uns arcs. A Manzanera vaig preguntar per aquell lloc i em van informar que baixant per les costes antigues del Ragudo, una vegada baix, en les muntanyes següents mirant a mà esquerra els trobaria. Baixant les costes vaig veure parat un tot terreny de la Generalitat, em vaig aturar i allí vaig trobar Enriqueta Viñas de la Unitat de Prevenció d'Incendis Forestals UP 306. Li vaig preguntar si havia vist aquells arcs, després de pensar-s'ho un poc, em va dir que sí, però que quedaven

molt lluny i es va oferir a guiar-nos. Passant Xèrica i prop de Novaliches, per un camí angost, trobem els arcs. No haguera sigut possible trobar-los sense la seua ajuda. Es tracta de dos arcs de mig punt de pedra amb argamassa, restes d'una paridora possiblement d'origen musulmà. Les parets de les corralisses generalment són de pedra seca de molt bona qualitat i, com devia passar en els Arquets, aquesta se l'emportarien per a construir alguna masia o a algun poble dels que estan molt prop i, cosa curiosa, els arcs es van quedar de testimoni, igual que es van quedar els Arquets. Encara que aquests van tenir pitjor fortuna que els de Xèrica.

Amb el treball acabat, rep una telefonada de Vicente Climent, que em comunica que a l'alqueria de Sant Albert (deteriorada pels vàndals i, en l'actualitat, envoltada de tanques col·locades per l'Ajuntament) hi ha arcs de la paridora en la corralissa. Es tracta d'una paridora de dos arcs, encara que falta el de la part esquerra, però s'observa l'arrancada d'aquest. Tenen una forma molt semblant als que hem recreat dels Arquets, d'arc rebaixat, tot i que els de l'alqueria de Sant Albert són d'una època posterior. En la llinda de la porta del corral, d'arc rebaixat, es llig l'any de la construcció, 1760. Al costat es troba l'alqueria de Sant Josep; en el frontal es pot llegir sobre taulellets el nom de l'alqueria i la data de construcció, 1887. Aquestes alqueries també s'anomenen dels Frares. Reben aquest nom perquè hi habità una comunitat de religiosos en temps antics. Ambdues alqueries estan situades al Tercer Sedeny.

Mogut per la curiositat, recórrec diverses alqueries que resten en peu (lamentablement la majoria han sigut enderrocades, com ara la de Bou, Medrano, la Capitana, etc.). En el corral de l'alqueria de Peiró trobe dos arcs rebaixats, similars als que hem estudiat. Pel seu espai reduït, podrien haver servit per a resguardar el bestiar o les cavallerisses. Com a curiositat, antigament aquesta alqueria s'anomenava Su Tiempo, nom que va prendre perquè s'anomenava així la partida, fet que he pogut comprovar en una escriptura de propietat. Més tard, hi va viure una família amb el cognom de Peiró i avui la coneixem amb aquest nom. Està situada al Quart Sedeny.

I parlant d'arquets, crec que hi ha una confusió des de fa molts anys amb altres arquets. Em referesc al pont situat al barranc de Ràtils, segons Doñate pont romà que travessava la séquia del Diable (José María Doñate, "Riegos romanos del Mijares", Vila-real, 1970).

En la pàgina 7 de l'article abans esmentat, en la nota 5 diu: "Acueducto 'Els Arquets' o 'Els Arcs'". Doñate ja no està molt segur de la seua denominació; pura lògica, per la grandària dels arcs no se'ls pot anomenar *arquets*. Sóc sabedor que en algun escrit o fotografia en poder de la Comunitat de Regants de Vila-real apareix el nom d'*Arquets*, i si consultes en Internet també apareixen així. Crec que s'hauria de canviar la denominació i anomenar-los els Arcs o el pont de la séquia del Diable del barranc de Ràtils, perquè els Arquets estaven al camí de l'Aljub de la partida de Pinella.

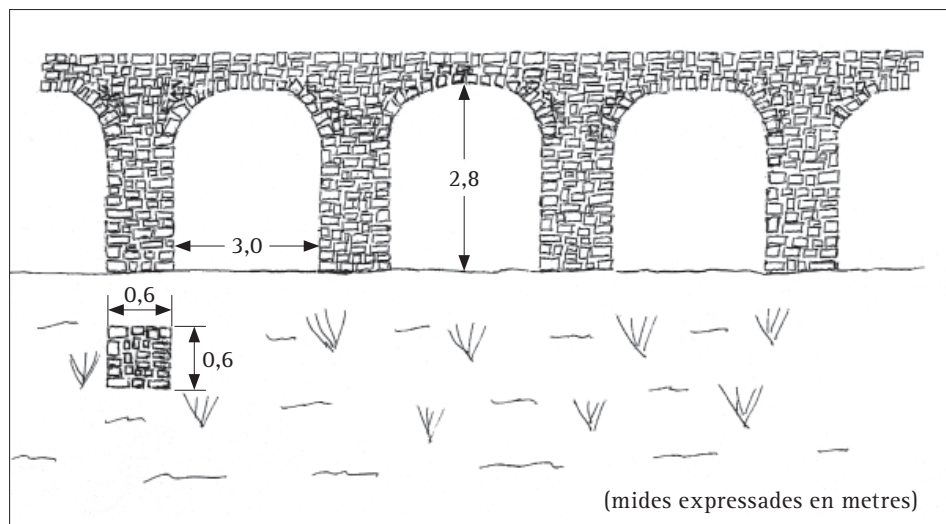
Casa del corral de Galindo amb la façana de la porta principal enfonsada. Foto de l'autor

Vista parcial del corral de Galindo des del seu interior. Foto de l'autor

Corral de Galindo. Finestra que donava al corral des de l'habitatge. Foto de l'autor

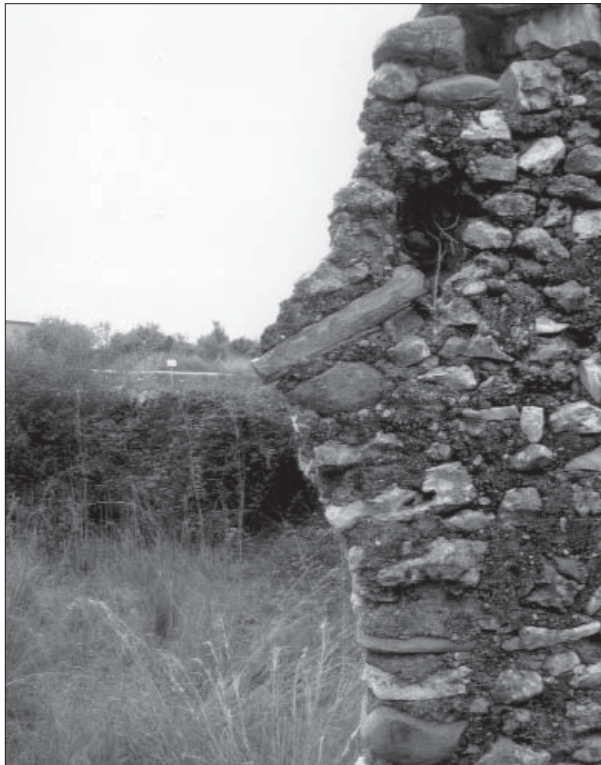
Últime restes que quedaven dels Arquets. Dibuix de l'autor

L'aljub. Foto de l'autor

Paridora sense arcs a Manzanera (Terol). Foto de l'autor

Corral de Galindo. Principi de l'arc que devia formar part dels altres arcs de la paridora. Foto de l'autor

Restes dels arcs de la paridora de Xèrica. Foto de l'autor

Paridora del corral de l'alqueria de Sant Albert. Foto de l'autor

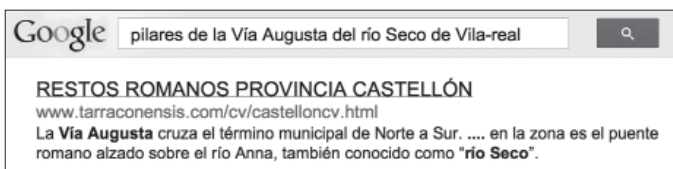
Paridora del corral de l'alqueria de Peiró. Foto de l'autor

Els pilars del pont al riu Sec, la Via Augusta?

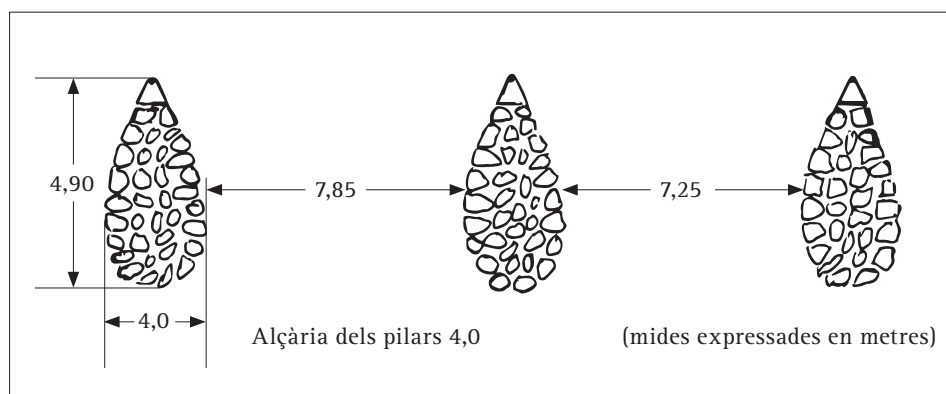
Al riu Sec, a uns 800 metres des del camí de les Voltes riu amunt i a uns 100 metres del pont de l'AP-7 riu avall, es van descobrir tres pilars en extraure la grava per al rebliment de la desviació de la CN 340 al pas per Vila-real (que es va inaugurar el 8 d'agost de 1980). Aquests pilars (pilastres) estaven construïts amb cudols del mateix riu, assentats amb argamassa, amb els tallants de l'aigua (tallamar, esperó) de pedra calcària molt ben treballats, amb un angle molt agut per a tallar les aigües. Pel que es veu en la part superior que no van desgastar les aigües, aquests pilars estan lluits amb argamassa. Sembla que, quan es van construir, estarien lluits en la seua totalitat. Per la longitud dels pilars descartem que fóra un aqüeducte, a banda que no hi ha notícies que en aquella zona, tota de secà, hi haguera cap séquia, excepte la séquia del Diable, que pareix que creuava el riu un poc més avall. Doñate, en la seua obra ja esmentada, troba les restes de tres pilars en línia amb els Arcs (o pont de la séquia del Diable al barranc de Ràtils): un és idèntic als que hem estudiat en aquest treball, amb un sol tallamar cap al corrent; el segon té dos tallamars, o siga, un en cada extrem del pilar, i el tercer, del qual només queda la meitat longitudinal, només té un tallamar cap al corrent. Atés que el pilar amb el seu contorn complet i amb un sol tallamars és idèntic als que estudiem, podríem pensar que són de la mateixa època romana. Els que va trobar Doñate, pel que es veu en el seu croquis, estan en una zona on el riu és prou ample, però no s'han pogut localitzar. Per contra, els tres que es van descobrir en retirar la grava es troben en un punt en què el riu és molt estret, per la qual cosa pareix que parlem de dos ponts diferents.

La pregunta és que si les restes trobades per Doñate pertanyen a l'aqüeducte sobre el riu Sec de la séquia del Diable, el pròxim pont aigües amunt quina funció tenia? En aquesta zona de secà, no es coneix cap séquia que poguera portar l'aigua, i per la longitud dels pilars són excessius per a ser un aqüeducte. Pot ser el pont de la Via Augusta? Per la seua posició geogràfica podria ser-ho; a més, es troba molt prop del camí de la Carretera, un dels camins més antics que es coneix i pel qual es creu que transcorria la Via Augusta. Segons es comprova per les pintades (de mal gust), hi ha visitants convençuts que es tracta de la Via Augusta. De fet, en un dels pilars hi ha una pintada que diu: "Via Augusta". Una altra pintada (aquesta menys vandàlica, ja que es troba sobre una gran pedra) esmenta els pobles pròxims que travessava la Via Augusta.

Accedesc a Internet per a cercar informació sobre aquests pilars. Entre en Google i pregunte: "pilares de la Via Augusta del río Seco de Vila-real". La resposta és aquesta:

Emilio M. Obiol Menero, en el seu llibre *Toponimia rural de Vila-real*, Caixa Rural, Vila-real, 1987, en la pàgina 23 diu: «Camí de la Carretera». Otro de los antiguos de Vila-real. Tal vez, fuese un tramo de la vía Augusta o de alguna vía romana paralela a ella». Els pilars de què parlem estan al costat del camí de la Carretera. S'hauria de fer un estudi (desconec si existeix) pels arqueòlegs de Patrimoni per a conèixer si es tracta dels pilars de la Via Augusta, atès que en un principi pareix que així siga. L'estat dels pilars és bo, encara que el tercer pilar situat al sud s'ha quedat sobre el seu fonament, que és la roca viva, en emportar-se les riuades la grava que el resguardava i comença a descarnar-se. Caldria recobrir-lo amb cudols de bona grandària, com tenen els altres dos.

Mides dels pilars del pont del riu Sec

Vista general dels pilars. Foto de l'autor

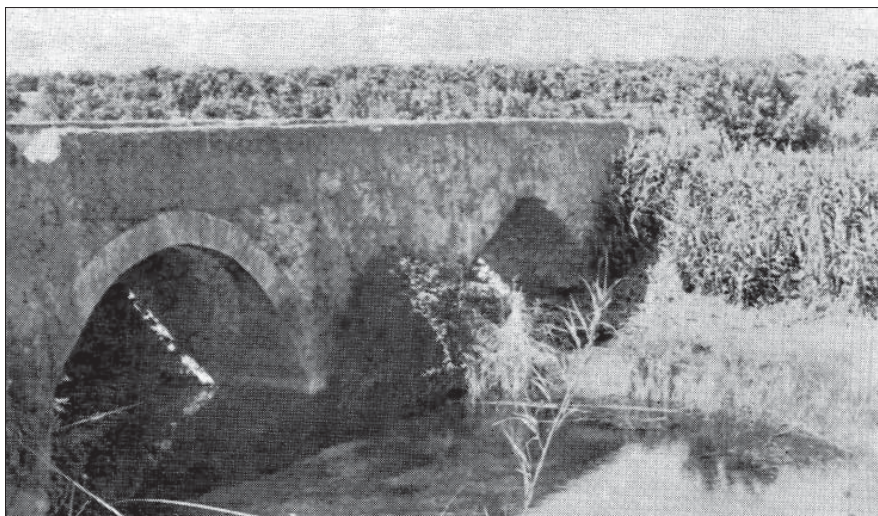

Vista d'un pilar per la part del tallant, en la qual s'aprecia la seua fàbrica. Es pot observar com es descarna per la base.

Foto de l'autor

En la part oposada al corrent, que no té tallant, observem que aquest pilar és arredonit, igual que els altres dos. Al peu del pilar, els companys d'incursions arqueològiques. D'esquerra a dreta, Manuel Cubertorer Borillo i Miguel Adsuaara Cerisuelo. Foto de l'autor

Pont dels Arcs o séquia del Diable abans que s'enfonsara un dels arcs.

Foto de José María Doñate Sebastia

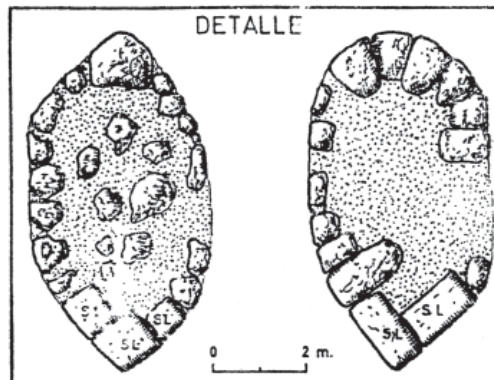
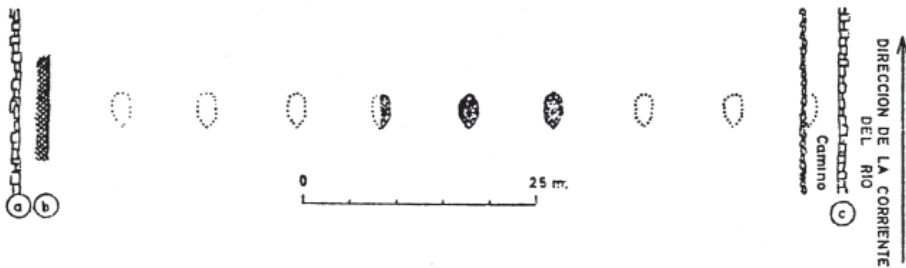

El pont dels Arcs al barranc de Ràtils l'any 2011. Foto de l'autor

Detall de l'aqüeducte del pont dels Arcs del barranc de Ràtils. Foto de l'autor

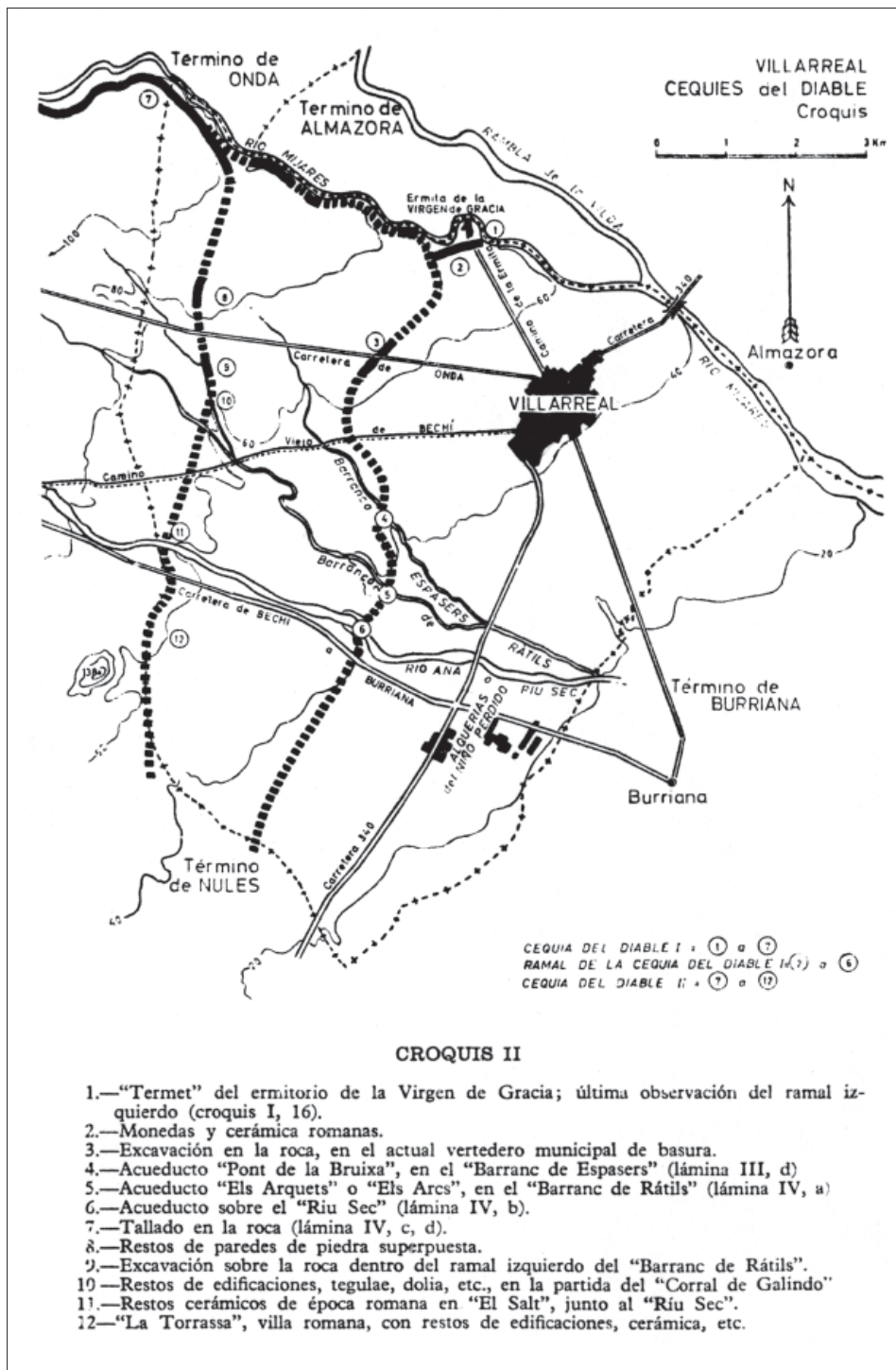
RESTOS de ACUEDUCTO ROMANO
sobre el RIO SECO
VILLARREAL

CROQUIS V

- a-c=Muros de defensa, actuales, que limitan cauce
b=Restos de mamposteria romana posibles cimientas del arranque del acueducto
●=Restos de machones que se conservan (detalle adjunto)
○=Situación probable de los machones desaparecidos
S.L.=Sillares labrados que forman el tujamar de los machones

Croquis de José María Doñate Sebastián, "Riegos romanos del Mijares", Vila-real, 1970

El Salt, al riu Sec

A l'hora de descriure el Salt ens ocorre el que diu el proverbi xinès: val més una imatge que mil paraules. Per a arribar-hi, agafarem el camí de Betxí i arribarem a la Ratlla entre Vila-real i Betxí, girarem a l'esquerra pel camí conegut com la Ratlla de Betxí i arribarem al riu Sec. A uns cent metres riu avall del camí de la Ratlla de Betxí està el Salt. Es pot arribar a la seua altura per un caminet de terra al seu marge esquerre. S'anomena el Salt perquè en el centre del riu hi ha un desnivell en vertical de la roca viva de diversos metres i quan vénen crescudes d'aigua produïdes per les intenses pluges riu amunt, salta l'aigua formant una cascada d'una gran bellesa. Fins i tot sense aigua és un paisatge digne de veure com observem en les fotografies. Anime els lectors que el visiten.

El Salt, després de les pluges de març de 2013. Foto de l'autor

El Salt sense cascada d'aigua, any 2012. Foto de l'autor

Agraïments

A la Comunitat de Regants de Vila-real, especialment a Manuel Rubert Casanova, AMVr, Miguel Adsuara Cerisuelo, Manuel Cubertorer Borillo, Francisco Bonet Canós, Vicente Climent Ortells, Enriqueta Viñas de la Unitat de Prevenció d'Incendis Forestals UP 306, que molt amablement em va guiar pels difícils camins fins a trobar els arcs de la paridora de Xèrica.

4

Pascual Mezquita Broch

MANUEL EIXEA VILAR: PERSECUCIÓ MÉS ENLLÀ DE LA MORT

Manuel Eixea Vilar: persecució més enllà de la mort

Introducció

Fa poc es va escriure un article en el qual es mostrava, públicament, el consell de guerra en què va estar condemnat a la pena capital el militar vila-realenc Manuel Eixea Vilar¹. Hi apareixia la condemna a mort, amb data 26 de juny de 1939, la qual seria executada, amb el preceptiu vistiplau del cap de l'Estat, general Franco, el 15 de juliol de 1939 al camp de tir de Paterna (València). Pareixia que amb aquest fet, traumàtic, acabava la persecució i anihilament per part d'uns militars revoltats, però que havien triomfat, contra un militar que s'havia mostrat fidel al jurament fet a l'autoritat civil superior.

Però això no era així, ja que en la mateixa sentència ja s'anotava, com en moltes altres sentències de judicis sumaríssims, tan freqüents a l'època, que la mateixa autoritat militar es reservava la possibilitat d'exigir-li les pertinents responsabilitats polítiques que li pertocaven, segons les noves lleis franquistes, d'acord amb la sentència que se li havia imposat.

La Llei de responsabilitats polítiques

El 9 de febrer de 1939 el nou Estat franquista aprovava la Llei de responsabilitats polítiques amb la intenció de castigar els comportaments polítics de tots aquells contraris a la revolta militar. Una de les particularitats de la nova llei era que tenia efecte retroactiu fins a l'1 d'octubre de 1934², és a dir, eren considerats delictes actes que en el moment de realitzar-se eren completament legals, com per exemple, estar afiliat a un partit o sindicat d'esquerres, participar en una manifestació, una vaga o fer propaganda en el mateix sentit. Una altra característica important de la llei, que tenia un afany recaptatori, era que les sancions que s'aplicaven eren de caràcter econòmic (multa sempre, però també confiscació dels béns, inhabilitació, restricció de la llibertat de residència, pèrdua de la

¹ VICENT GIL, Vicent, "Consell de guerra sumaríssim 213-V-38: Manuel Eixea Vilar", *Font*, publicació d'investigació i estudis vila-realencs, núm. 13, Ajuntament de Vila-real, maig 2011, p. 153-179.

² Es considerava que tots els actes produïts després de la insurrecció obrera de 1934 eren il·legals i, sobretot, les eleccions de febrer de 1936, que havien donat el triomf al Front Popular. La mateixa idea està en la base de considerar com a revoltats els que defenien la legalitat republicana ja que s'havien oposat a l'intent de l'exèrcit de restablir la normalitat. Curiosament, és aquest el mateix raonament que utilitza la historiografia neofranquista actual.

Manuel Eixea Vilar

nacionalitat), ja que considerava que l'agitació provocada pels encausats havia ocasionat una commoció social que havia derivat en danys materials i, en conseqüència, havien de reparar-la. Les sancions econòmiques podien pagar-se a terminis fins a quatre anys, però en el cas de mort del responsable passaven als seus hereus. La determinació de les persones afectades per la llei era, de forma intencionada, general i imprecisa de tal manera que els tribunals pogueren fer una interpretació discrecional en una direcció política o, simplement, per executar una revenja i que, resumint, afectava tots els que de manera activa o passiva simpatitzaven amb el règim republicà. Una altra font d'abusos, propiciats per la llei, era la rapidesa per a desenvolupar tot el procés, ja que una setmana després de l'inici de la

incoació de la causa s'estava davant del jutge i, dos mesos després, el tribunal havia emés la resolució. Els encarregats de portar endavant l'aplicació de la llei eren l'exèrcit, el partit únic (FET y de las JONS) i la magistratura amb l'ajuda indispensable, en l'àmbit local, de la Guàrdia Civil, l'Església catòlica i els ajuntaments. Un aspecte important afegit en la reforma de la llei, al febrer de 1942 (provocada per l'amuntegament d'empresonats i que, per tant, ja s'havia fet la part més feixuga de la repressió), era que quan l'inculpat era insolvent, és a dir, amb béns, jornal o renda valorats per sota de 25.000 pessetes, es declarava el sobreseïment del cas³.

El procediment

L'expedient número 2.033/1939 del Tribunal de Responsabilitats Polítiques de Castelló és el que s'inicia per a Manuel Eixea Vilar, el qual comença el 5 de gener de 1940 i acaba el 15 de febrer de 1940, quan era jutge instructor **Víctor Núñez Escalona** i secretari, **Rafael Bover Vaquer**. L'inici de l'expedient és ordenat pel president del mateix tribunal a València, Eugenio Serrano García (11-11-1939⁴). A continuació, comencen a arribar al jutge provincial els informes de les autoritats locals sobre els béns de l'inculpat.

³ Es pot trobar un treball excel·lent sobre els efectes d'aquesta llei sobre la província de Castelló en el llibre de Fernando Peña Rambla, *El precio de la derrota. La ley de Responsabilidades Políticas en Castellón, 1939-1945*, UJI, Castelló, 2010.

⁴ El document esmentat diu que Manuel Segundo Eixea Vilar va ser executat el mateix 11 de novembre de 1939. Val a dir que la data del document citat ha estat rectificadada a mà.

El primer que tenim és el del cap de la Guàrdia Civil de Vila-real (**Pascual Ortuño Vizcaíno**, 9-1-1940), el qual ens diu que l'encausat tenia les propietats següents:

- una casa a la partida del Madrigal, núm. 176, que té un gravamen impositiu de 69 ptes.
- una altra casa al c/ Cova Santa, núm. 12, gravada en 120 ptes.
- una finca rústica a la partida del Madrigal, gravada en 29,92 ptes.
- una finca rústica a la partida de les Solades, gravada en 182,74 ptes.
- una finca rústica a la partida de les Solades, gravada en 60,91 ptes.
- una finca rústica a la partida de les Solades, gravada en 60,91 ptes.
- una finca rústica a la partida de les Solades, gravada en 213,23 ptes.
- una finca rústica a la partida de les Solades, gravada en 121,83 ptes.
- una finca rústica a la partida del Madrigal, gravada en 337,43 ptes.
- una finca rústica a la partida del Madrigal, gravada en 69,80 ptes.
- una finca rústica a la partida de Carinyena, gravada en 99,72 ptes.
- una finca rústica a la partida de Carinyena, gravada en 146,40 ptes.

Un mes després (12-2-1940) la Guàrdia Civil local, mitjançant el sergent **Juan Martínez Tudela**, envia un nou informe sobre la valoració de les propietats del militar lleial a la República, ja finat. Diu que posseeix propietats valorades en 91.000 pessetes desglossades de la manera següent:

- 2 ha de taronges a la partida de les Solades valorades en 4.000 ptes.
- 8 ha d'hort de taronges també a les Solades valorades en 16.000 ptes.
- 2 ha de mandarí al camí del Cabeçol valorades en 4.000 ptes.
- 9 ha a la partida del Madrigal valorades en 13.500 ptes.
- un maset a la partida del Madrigal valorat en 20.000 ptes.
- 11 ha al pou del Madrigal valorades en 16.000 ptes.
- una casa al carrer de la Cova Santa, núm. 18, valorada en 18.000 ptes. i
- una finca d'11 ha venuda a Vicente Usó Cortés, José Doñate Llop, Manuel Peset Moliner, Vicente Font Monzó, José Claramunt Almela i José Vilar Pla, els quals encara no han pagat, però sí el rèdit del valor pel qual es va peritar, que va ser de 21.000 ptes.

L'arxipreste Miguel Pedrós

El segon prové de la màxima autoritat eclesiàstica local, l'arxipreste **Miguel Pedrós** (10-1-1940), el qual diu que ha lliurat la relació a l'autoritat judicial amb la consulta prèvia a l'oficina municipal. Hi trobem, a banda de les dades ja proporcionades pel responsable de la Benemèrita, l'extensió de cadascuna de les finques rústiques a més del seu líquid impositiu i també la situació de les finques urbanes i, com en les rústiques, l'impost que els pertocava (partida del Madrigal, núm. 676 (sic), gravat en 69 ptes., i carrer del Castelar (sic) núm. 12, gravat en 120 ptes.). A continuació, mostre aquesta informació en el quadre següent:

PARTIDA	HECTÀREA	ÀREA	CENTIÀREA	IMPOST (pessetes)
Madrigal	---	49	86	29,92
les Solades	---	24	93	182,74
les Solades	---	8	31	60,91
les Solades	---	29	17	213,23
les Solades	---	8	31	60,91
les Solades	---	16	62	121,83
Madrigal	1	37	12	337,43
Madrigal	1	16	34	69,80
Carinyena	---	16	62	99,72
Carinyena	---	12	47	146,40

Tanmateix, un mes després (9-2-1940), el mateix arxipreste torna a enviar un altre informe en el qual assenyalava que ha tornat a anar a la secció d'hisenda de l'Ajuntament per a esbrinar el valor de totes les finques i cases de l'encausat, a la qual cosa li han contestat que, a banda de la nota anterior, caldria fer una valoració per perits per a conèixer el valor just d'aquestes i que l'Ajuntament, ara per ara, no pot disposar dels agents esmentats.

El cap local del moviment, **Antonio Aymerich** (11-1-1940), informa que l'encausat tenia finques urbanes gravades amb 189 ptes., mentre que les seues finques rústiques estaven gravades amb 1.322 ptes. i, tot plegat, representava una contribució de 233,36 ptes. A

més, adjunta les finques que a nom de son pare apareixen en el sindicat de policia rural, ja que al seu nom no n'apareix cap, les quals apareixen enumerades en el quadre següent, en què també consta el nom dels propietaris que envolten cadascuna de les finques:

Fanecades	Braces	D'on rega		Nom dels veïns
		Partida	Fila	
2	150	les Solades	3	N: Francisco Llop S: Pascual Nácher E: Juan Costas O: Antonio Vilar
1	-	les Solades	3	N: Pascual Nácher S: Bautista Usó E: Juan Costas O: Antonio Vilar
2	-	Carinyena	Bou	N: José Menero S: Manuel Menero E: Mateo Asensi O: Vicente Gil
3	-	les Solades	8	N: Enrique Nebot S: Francisco Nebot E: Pascual Herrero O: José Pesudo
1	50	les Solades	20	N: Pascual Nácher S: Concepción Torres E: Jaime Navarro O: -----
14	-	Pinella	Secà	N: Bautista Usó S: Josefa Franch E: Pascual Català O: Manuel Bort
15	-	Madrigal	Madrigal (9)	N: Vicente Navarro S: Vicente Manzanet E: Vicente Miró O: José Soriano
1	125	les Solades	4	N: Sedeny S: Miguel Ortiz E: Fila 4 O: Elena Canós
1	-	les Solades	8	N: Julián Canós S: Jacoba Nebot E: Pascual Nácher O: Elisa Canós
6	-	Madrigal	Pilar (3)	N: Manuel Villarreal S: Manuel Manzanet E: Manuel Villarreal O: Manuel Gil

Pascual Renau Moreno

També envia un segon informe (10-2-1940) en què puntualitza que el valor de les finques rústiques és de 75.000 ptes., mentre que el de les urbanes és de 18.500 ptes. per la qual cosa el valor total és de 93.500 ptes.

L'informe de l'alcalde **Pascual Renau** (13-1-1940) diu que, una vegada revisats els llibres de riquesa, pot constatar que en urbana té un líquid impositiu de 189 ptes. mentre que en rústica augmenta fins a 1.322 ptes., la qual cosa fa una contribució total a les arque municipals de 236,36 ptes. Com els anteriors, a petició de tribunal, elabora un segon informe un mes després (10-2-1940) per a quantificar el valor de totes les possessions del tinent coronel afusellat. Com l'arxipreste Pedrós,

diu que els tècnics de l'Ajuntament aconsellen fer un peritatge de les seues finques per a saber el valor actual, tot i això, elaboren un informe detallat de les finques i el seu valor:

Fanecades	Partida	Fila de reg	Cultiu	Valor total
2	les Solades	3	taronja	4.000
1	les Solades	3	taronja	2.000
3	les Solades	8	taronja	6.000
1	les Solades	20	taronja	2.000
2	les Solades	4	taronja	4.000
1	les Solades	8	taronja	2.000
2	Carinyena	Cabeçol	mandarí	4.000
9	Madrigal	pou del Pilar	mandarí	13.500
un maset	Madrigal	pou del Pilar		20.000
11	Madrigal	pou Madrigal	mandarí	16.000
una casa	c/ Cova Santa,18			18.000
Total				91.500

A més, posseeix 22 ha de secà amb ametlles i garroferes al terme d'Almassora i 4 ha d'horta al terme de Borriana. Finalment, també era seua una finca de 14 ha a la partida del Madrigal, pou de Sant Carles, que va vendre abans de la guerra, encara que els compradors no l'havien pagada (sols n'havien pagat els interessos que ascendien a 380 ptes.), i que està valorada actualment en 21.000 ptes.

L'expedient núm. 2.033/1939 del Jutjat Instructor de Castelló, en la seua sentència núm. 664 signada per **Eugenio Serrano García, Gil López Ordás i José María Zumalacárregui**⁵, qualifica els fets que l'afecten com a greus i el condemna al pagament d'una multa de 75.000 ptes., a més, no accepta l'excepció de pagament presentat per la seua hereua sor Escolàstica (sic)⁶, monja de la caritat de la Consolació a la casa de la Beneficència de Castelló.

Milicians

El dia 19 de febrer de 1940, l'alcalde Pascual Renau informa que ha passat una comunicació de la finalització de l'expedient als hereus i que poden recórrer al Tribunal Regional si així ho desitgen. Així ho fan i, ben aviat, segons consta en la instància, amb data 28 de febrer de 1940, que la seua hereua, sor Escolàstica (religiosa de la casa de la Beneficència de Castelló), dirigeix al Tribunal Regional esmentat perquè considere la seua petició d'exempció del pagament de la multa, atés que ella és una dona de provada i antiga fidelitat al nou règim franquista (paràgraf segon de l'article 15 de la Llei de responsabilitats polítiques de 9 de febrer de 1939).

Com solia passar en la justícia franquista, l'assumpte sembla desaparèixer, ja que no trobem cap comunicació durant dos anys; tanmateix, de cap i volta, torna a agafar una nova volada i amb gran empena, sense motiu aparent, encara que si hauria d'aventurar una hipòtesi, aquesta devia venir per l'avançada edat de l'hereua i la possibilitat creixent de la seua mort (com així va ser), unida a la possibilitat per part de l'Església d'obtenir un patrimoni.

En conseqüència, les autoritats jurídicomilitars comencen de nou a produir *papers*. Així, el Jutjat Instructor de Responsabilitats Polítiques de Castelló incoa l'expedient núm. 15.848 de l'any 1942 a causa de la petició de l'exempció de la sanció imposada a Manuel Segundo Eixea Vilar formulada per la seua hereua sor Escolàstica. En la portada del mateix expedient es diu que està registrat en el tribunal amb el núm. 9.082 (anys 1941-1942) i que l'ha de resoldre l'Audiència de Castelló.

⁵ És curiós que la sentència esmentada estiga signada a València, tot i ser denominat el tribunal de Castelló, el 10 d'agost de 1940.

⁶ Com sol passar en la documentació oficial del període franquista, les errades en els noms propis són molt freqüents, per la qual cosa el nom de l'hereua apareix de diverses maneres; M. del Carmen Eixea Vilar, M. Gracia Eixea Vilar i M. Gracia Eixea Pitarch (o Pitarts), però sempre fa referència a la mateixa dona que en religió es coneixia com a sor Escolàstica, que és el nom que utilitzaré en el treball per a facilitar la lectura. Per cert, segons consta en la partida de defunció, el seu nom era M. Gracia Eixea Pitarch i supose que devia ser tia de Manuel Eixea Vilar.

La data d'inici de l'expedient és el 20 de març de 1942 i s'acaba l'1 de maig de 1942, quan era jutge instructor **Víctor Núñez Escalona** i secretari, **Ramón Martín Repollet**.

El primer document que apareix de l'expedient esmentat és la còpia de la sentència contra l'inculpat arran del judici sumaríssim núm. 213-V pel qual se'l condemna a la pena de mort amb una sèrie d'accessoris pel cas, improbable, de ser indultat com ara l'expulsió de l'exèrcit, la interdicció civil durant el temps de condemna, la inhabilitació total i que el temps d'estada en la presó anterior a la condemna es considere inclòs dins d'aquesta i, finalment, s'adverteix que se li haurà d'exigir la responsabilitat civil com a conseqüència de la mateixa sentència. Aquesta fou signada a València el 27 de juny de 1939 per Ricardo de la Rada, Vicente Alcober, Antonio Alonso, Enrique Ximat Jordá, Luís Barrio, Luís Armada i Fernando Bosch Lliberós, aquest últim, segurament, com a auditor.

A continuació, també apareix la certificació que l'1 de juliol de 1939 el cap de l'Estat es dona per assabentat de la sentència.

El president del Tribunal Regional de Responsabilitats Polítiques de València (**Ángel Toledo García**, 4-3-1942) ordena a l'instructor provincial de responsabilitats polítiques de Castelló que encete un expedient (núm. 15.848) amb la còpia de la sentència anterior i la demanda de l'advocat de Vila-real **Jaime Fabra Dolz**, en representació de **María Gracia Eixea Pitarch**, hereua de Manuel Eixea i que és monja de les germanes de la Consolació de la casa de la Beneficència de Castelló, amb el nom de sor Escolàstica. També adjunta una còpia de la sentència (10-8-1940, Eugenio Serrano García, Gil López Ordás, Salvador Montesinos Bonet) del Tribunal Regional de Responsabilitats Polítiques de València, el qual ha vist l'expedient (núm. 2.033 de l'any 1939) elaborat per l'instructor de Castelló. En aquest es diu que té béns per valor de 112.000 ptes. a més d'una finca a la partida del Madrigal, valorada en 20.000 ptes., que va vendre a diversos veïns i que no va rebre els diners de la venda. També diu que s'ha presentat un document pel qual es demostra que l'hereua dels seus béns és sor Escolàstica, monja de la Beneficència de Castelló. La sentència li imposa una multa de 75.000 ptes., a més denega la sol·licitud de la seua hereua de suspendre el pagament de la multa.

Pareix que l'hereua, sor Escolàstica⁷, va apel·lar contra la sentència a la instància superior, el Tribunal Nacional de Responsabilitats Polítiques de Madrid (6-11-1940, president **Enrique Suñer**, vicepresident el general **Guillermo Kirpatrick**, vocal el magistrat **Juan de Hinojosa**, vocal el conseller nacional de FET-JONS **José María Mazón**), el qual va resoldre que es retornara l'expedient a l'instructor de Castelló perquè iniciara un nou

⁷ Segons l'escrit adjunt de data 19 de febrer de 1942, presentat pel seu advocat Jaime Fabra Dolz (viu a l'avinguda de Calvo Sotelo –avui del Cedre– núm. 14, 1r), és l'única hereua del seu nebot. També indica que ha prestat mig segle de serveis com a monja de la caritat, és ja vella i ha patit una llarga malaltia que li ha impossibilitat reclamar abans els seus drets. Finalment, diu que la seua tasca com a monja de caritat demostra la seua fidelitat, anterior i pública, als ideals del nou règim.

expedient exclusivament per a tractar l'assumpte que demana l'hereua, és a dir, que no es faci efectiva la multa amb els béns que li pertoquen de l'herència, ja que hi ha una excepció al pagament d'aquesta multa quan l'hereu de l'inculpat ha prestat eminents serveis al Movimiento Nacional o ha demostrat adhesió, anterior i pública, als seus postulats.

Finalment, després de la nova petició de l'advocat Jaime Fabra Dolz⁸, apareix la sentència⁹ que resol la demanda presentada per l'hereua i per aquesta coneixem que l'hereua va morir poc després de la presentació de l'anterior demanda, concretament el 25 de març de 1942¹⁰, i els seus drets passaren al seu hereu que és la Congregació de Germanes de la Caritat de la Nostra Senyora de la Consolació que tenien la casa mare al raval de Jesús de la ciutat de Tortosa, i resultà que, a la cap i a la fi, va quedar exempta del pagament de la multa i, a la vegada, van ser alliberats els béns de l'herència que passaren a la congregació esmentada.

A continuació vénen els diferents informes d'autoritats, de màxim nivell, sobre l'adhesió al règim de l'hereua María Gracia Eixea Pitarch, els quals curiosament estan tots datats en un marge de cinc dies abans de la seua mort:

- **Venancio Mena Vives**, capità de la Guàrdia Civil a la caserna de Castelló (23-3-1942);
- **Juan de Matutano Matutano**, secretari provincial del Servei d'Informació i Investigació de FET-JONS de Castelló (20-3-1942);
- **José María Mira de Orduña**, advocat i president de la Diputació de Castelló (23-3-1942);
- **Vicente Traver Tomás**, alcalde de l'Ajuntament de Castelló (20-3-1942);
- **Ramón Aymerich Borillo**, diputat director de la casa de la Beneficència de Castelló i inspector provincial de FET-JONS (20-3-1942), i
- **Joaquín Balaguer Martinavarro**, cura arxipreste de Castelló (21-3-1942).

També van en la mateixa línia altres informes sobre la tia de l'inculpat que apareixen en l'expedient i que ens aporten alguna informació més sobre ella com, per exemple, el

⁸ Una altra curiositat és que aquest advocat també serà el representant de la congregació de religioses, hereua de l'hereua, que, al capdavant, seran els beneficiaris de l'herència d'un militar roig i fidel al seu jurament de respectar la legalitat.

⁹ La sentència està signada a Castelló el 24 d'octubre de 1944 per Joaquín Ramírez Magenti, Carlos de Lara y Guerrero i Juan Cantos Barber.

¹⁰ En el certificat de defunció (jutge municipal Francisco Segarra García, 20-4-1942) consta que María Gracia Eixea Pitarch (sor Escolàstica), soltera de 91 anys, filla de Manuel i Pascuala, va morir el 25-3-1942 a causa d'una hemorràgia cerebral.

Vila-real sota el domini militar franquista

que signa el comissari en cap del Cos General de Policia de Castelló (Francisco? **Abad**, 27-4-1942), el qual ens informa que estava ordenada des de feia 60 anys, la va agafar l'esclat de la guerra a Tortosa i es va traslladar a Castelló poc després de la seua ocupació per les tropes revoltades, a més va practicar sempre moltes obres de caritat i va ocupar durant 24 anys el càrrec de conciliària general de la congregació, dins de la qual era considerada una persona molt sàvia.

Un altre aval en la mateixa línia que l'anterior és el del comandant de la caserna de Castelló (23-3-1942, José Estro? **Serrano**), encara que els detalls varien ja que diu que va estar, abans de la guerra, al noviciat de la Consolació de Jesús a Tortosa, on es dedicà a la cura dels més pobres i ocupà càrrecs de confiança. Amb el començament de la Guerra Civil, a causa de la persecució pels escamots d'incontrolats, se'n va anar a Vila-real on va esperar l'arribada de les tropes revoltades i es va reintegrar després a la seua congregació.

El delegat provincial d'Investigació i Informació de FET-JONS, **José Gascó** (25-3-1942), també l'aval en un sentit més genèric, és a dir, és una monja de la casa de la Beneficència de la capital des fa molts anys i sempre ha estat d'acord amb el nou règim.

Una altra vegada tenim l'alcalde de Castelló, **Vicente Traver Tomás**, avalant la nostra monja, tan sols set dies després del primer aval (27-3-1942), encara que ara aporta nova

informació sobre la famosa hereua, ja que diu que abans de la guerra va ser durant 36 anys superiora del convent de la Consolació de Morella i, més tard, mare superiora de la casa de novícies de Tortosa i després de l'ocupació de Castelló pels revoltats es féu càrrec del vestuari de la casa de la Beneficència i es distingí per les seues virtuts.

Fins i tot el mateix jutge provincial de Responsabilitats Polítiques, **Víctor Núñez Escalona** (1-5-1942), està d'acord que l'hereua siga eximida del pagament de la sanció pels actes del seu nebot, ja que la seua conducta és conforme amb els valors del nou règim.

Conclusió

Hem pogut veure com mitjançant la famosa justícia de Franco els béns d'una família que havia tingut un membre clarament hostil al nou règim i que havia tingut una participació molt activa en la resistència contra la implantació del nou règim autoritari, eren espoliats i anaven a parar a una de les institucions pilar del nou règim com era l'Església, això sí, amb totes les benediccions *legals* de tot tipus d'autoritats: militars, polítiques, judicials i, com no, religioses.

Queda encara molt a investigar, en la mesura que siga possible o ens deixen, per veure com el nou règim va anar guanyant voluntats, sobretot en les capes socials que li eren més propícies, mitjançant el repartiment de prebendes econòmiques i propietats espoliades a institucions (partits, sindicats, associacions) i particulars partidaris de la tan criticada república. És clar que les grans fortunes del franquisme, en la seua major part, ja ho eren durant la república, però seria interessant veure com es va produir el seu creixement durant el règim del militar gallec i si els més perjudicats no van ser els membres de la incipient classe mitjana, urbana i rural, que havien donat suport a l'esperança democràtica de la Segona República.

5

■ **Francesc** Marco Palau

EL CASAL JAUME I DE VILA-REAL: CULTURA I PAÍS (1998-2013)

El Casal Jaume I de Vila-real: cultura i país (1998-2013)

Crear espais cívics de referència arreu del País Valencià. Aquest era l'objectiu que, al llarg de la dècada dels noranta, comença a plantejar-se ACPV. En les pàgines que segueixen, l'autor pretén aproximar-se, com a historiador del present, a la plasmació que aquesta idea inicial té a Vila-real amb el Casal Jaume I, des dels seus inicis fins als nostres dies. Sense una voluntat d'exhaustivitat, aquest treball es realitza a partir de diverses entrevistes amb el que durant bona part d'aquests anys ha estat el seu tècnic, i amb el coordinador de l'entitat a les comarques del nord. Les fonts orals dels seus protagonistes, Manuel Carceller i Toni Royo, ben coneguts a la Plana, en seran els fonaments.¹ Aprofito aquestes línies per agrair-los formalment la seva generositat per poder realitzar aquesta aproximació històrica, tot animant-los a continuar treballant per fer realitat els somnis que anhelien.

Les propostes que vehicularia Acció Cultural del País Valencià a través dels casals venien de lluny i es remunten a la dècada dels seixanta, quan Joan Fuster impulsa la presa de consciència d'una nova generació que vol modernitzar el País Valencià, democratitzar la seva política i fer avançar la seva economia, dins del conjunt de l'àmbit lingüístic. Amb *Nosaltres, els valencians*, i la recuperació de la connexió València-Barcelona, s'inicia la represa nacional. Les tertúlies serviran per plantejar-se possibilitats de futur, els literats escriuran en la llengua que parlaven i les llibreries difondran les publicacions en valencià. La Nova Cançó posarà música a les lletres reivindicatives d'uns joves que no volen conformar-se amb el *desarrollismo* i que veuen a Europa el camí. Els sindicats exigiran millores laborals i els moviments veïnals reclamaran mesures per dignificar els barris. Aquesta voluntat de millora, la voldran en major mesura per als seus fills, i així, els moviments de renovació pedagògica prendran força. Al País Valencià, i a partir de la teorització de l'assagista suecà, s'estructuraran entitats capaces de respondre a les necessitats democràtiques i d'impuls creatiu, com Acció Cultural del País Valencià.²

Com dèiem, l'entitat de referència pel fusterianisme planteja que, si els anys setanta eren

¹ La realització d'aquest treball és fruit de tot un seguit d'entrevistes a Manuel Carceller, fins ara tècnic del Casal Jaume I de Vila-real, i Toni Royo, coordinador d'Acció Cultural del País Valencià a les comarques del nord, del dissabte 26 de març de 2011, diumenge 16 de desembre de 2012 i del dissabte 26 de gener de 2013.

² Una perspectiva general, realitzada pel propi autor, de la nova generació universitària fusteriana i els seus fruits culturals pot trobar-se a MARCO PALAU, Francesc, MARCO PALAU, Rosa de les Neus. «A propòsit dels cinquanta anys de *Nosaltres, els valencians*», *Revista de Catalunya*, 278, abril-maig-juny 2012, p. 62-72

els que calia preparar –amb el Secretariat per l’Ensenyament de l’Idioma- milers de professors capacitats lingüísticament per poder donar classes en valencià i de valencià quan la nostra llengua entrés en l’àmbit educatiu, tal com va fer amb la LUEV; i els vuitanta van ser els de promoure la recepció dels canals de TV3 amb la instal·lació d’una ambiciosa xarxa de repetidors; als noranta calia reforçar el sentiment col·lectiu i assegurar els èxits assolits. Si durant la Transició no es varen poder institucionalitzar els símbols defensats pels partidaris de l’assagista suecà, l’autogovern va permetre cert desenvolupament de polítiques progressistes i d’ús de la llengua; a la segona meitat dels noranta, tanmateix, hi havia la possibilitat de perdre els avenços obtinguts.

Agustí Cerdà, que en aquells moments coordinava l’entitat presidida per Eliseu Climent, planteja la necessitat d’articular un conjunt de casals arreu de les comarques que servissin com a lloc de trobada per dinamitzar activitats que permetessin mantenir la flama del valencianisme i estendre socialment la consciència nacional.³ Inspirant-se en els centres, societats, casinos o ateneus de l’etapa republicana, des d’ACPV es volia actualitzar el contingut tot mantenint-ne el propòsit. Espais físics a les poblacions, on d’una banda s’hi desenvolupés una activitat continuada al llarg de l’any –complementària amb la dels consistoris o altres entitats del municipi o substitutòria d’aquests, si era necessari- i que servís alhora de punt de trobada de nacionalistes, on proliferessin les relacions socials que permetessin enfortir lligams personals.

Un casal per a Vila-real

Un dels sopars de socis del Casal Jaume I de Vila-real

³ CERDÀ, Agustí. Entrevista amb l'autor. València, 20 de juliol de 2011. Entre altres temes polítics, Cerdà, excoordinador d'ACPV, concretava la importància de disposar de seus físiques arreu del territori per dinamitzar culturalment les comarques.

Ple al Casal per veure l'obra de teatre *Dies d'incertesa*, de Vicent Cerdà, l'any 2011

És en aquest procés d'obertura d'establiments d'activitat valencianista que sorgeix la necessitat d'articular unes seus a les comarques del nord per complementar les que ja s'estaven obrint a territoris tan sensibles per la llengua com Alacant o Elx, a la frontera sud del país. Seus que, en paraules del mateix Eliseu Climent, havien de tenir les portes de vidre, obertes a la societat i a la disposició del teixit associatiu respectiu. Es planteja una estructura inicial de cinc espais a les comarques castellonenques. Tres a la Plana Baixa (Vila-real, Vall d'Uixó i Onda), Castelló, a la Plana Alta, i Vinaròs, pel que fa al Baix Maestrat. D'aquesta proposta inicial, després de reunions preparatòries a Onda i Vinaròs, els que acabaren fructificant seran els de Castelló⁴, la Vall d'Uixó⁵ i, clar, el cas que ens ocupa en aquest article.

Per a poder inaugurar el de Vila-real el mes d'abril de 1998, era necessari tot un procés que durà uns pocs mesos. Un sopar inicial amb membres d'Acció i gent propera al valencianisme cívica a l'Hostal Sant Joan, situat a l'antiga carretera general, al carrer del Campió Joan Baptista Llorens, va servir perquè Climent motivés, amb un discurs emotiu, un grup promotor i comencessin a fer-se els primers socis. En aquells primers anys, els locals que buscava l'entitat per establir aquestes seus socials eren de lloguer, tot i que anys després, ja passarien a comprar-los, com seria el cas de Castelló i la Vall d'Uixó. La cerca

⁴ El de Castelló, obert l'octubre de 1999, acollirà tallers de danses, cançons, músiques tradicionals i concerts de grups de la demarcació. Situat al carrer de la Mare de Déu de la Balma, 1, serví com a centre organitzador del Correllengua, d'exposicions, xerrades i com a local aixopluc per a reunions d'altres entitats.

⁵ L'any 2000 va inaugurar-se el de la Plana Baixa i l'Espadà, on des de llavors es projectarien pel·lícules amb fòrum posterior, concerts de rock, recitals acústics, exposicions i instaurarien el Premi Vicent Nebot que cada any s'atorgaria a una personalitat de la Vall d'Uixó que hagués destacat pel seu compromís ciutadà. Al carrer d'Almenara, 11, de la Vall, es farien representacions teatrals, celebracions tan arrelades com les de Sant Antoni o un grup d'esplai completarien el conjunt de propostes sense ànim de lucre i amb vocació de servei.

per immobiliàries els porta a un local proper a l'institut Tàrraga. Tanmateix, malgrat la possibilitat d'instal·lar-se al costat del ja esmentat centre d'educació secundària, acaben trobant, per indicació de tercers, allò que desitjaven. Un baix amb un preu assequible, prop del centre però tranquil. És l'actual localització, al carrer de Solades, 10.

Gràcies a l'aportació desinteressada d'un benefactor local va poder-se condicionar adequadament. Es realitzaran obres, s'afegirà la barra lateral a l'esquerra, s'enguixa el sostre i es deixa en perfecte estat per a l'ús. Ara sí, es farà la inauguració oficial i Eliseu, en les seves paraules, es mostrarà satisfet per l'obertura i esperançat per la tasca que podrà realitzar-se d'ara endavant. Moltíssima gent s'apropa per celebrar-ne l'obertura i el ple és absolut. Els visitants podran aprofitar per copsar l'exposició que ja aquell dia penja de les parets emblanquinades: "American way of life", de Renau.

El compromís amb l'art i la fotografia

L'exposició inaugural, ideada per la Fundació Renau, marcarà una tendència que serà persistent al Casal, amb mostres d'art i de fotografia. En destacarien d'una banda, la d'artistes consolidats com Antoni Miró, d'Alcoi, que sovint feien un circuit per diferents seus territorials i, paral·lelament, la promoció de nous valors emergents locals o de pintors amateurs amb les aquarel·les com a sana afició. Pel que fa a la fotografia, es recorden les d'instantànies de la comarca de l'Horta i les que mostraven carrers i places del Vila-real d'abans. Tingueren una bona acollida el recull de carrers de la ciutat de València.

Hi haurà exposicions, sovint, no estrictament artístiques sinó de caire històric, reivindicatiu o de memòria. Entre aquestes, caldria destacar-ne d'adhesius polítics genèrics, de la transició ençà, o una altra de material de formacions amb consciència nacional. La de pòsters de medi ambient organitzada pel Bloc Jove o els cartells de les diferents edicions de l'Aplec de la Plana.⁶ S'intentava, en la mesura del possible, la diversitat temàtica i la presència permanent de propostes d'interès en les seves parets.

Literatura: llibres i autors

De la mateixa manera que en les exposicions, s'ha caracteritzat al llarg dels seus quinze anys d'existència com un dels centres literaris de la població, on les presentacions de novetats editorials han estat la tònica general de les programacions anuals. Escriptors com Jaume Cabré, Rafa Xambó o Juli Esteve han compartit taula amb Josep Franco,

⁶ De fet, el Casal Jaume I va ser l'indret en el qual s'organitzaren reunions per tal de reactivar, a principis de segle XXI, aquells mítics Aplecs de la Plana que s'havien realitzat als anys setanta i que havien portat els grans cantautors de la Nova Cançó al seu escenari.

Concentració a Vila-real per demanar la recepció de TV3

de Sueca, o Joan Garí, de Borriana, entre d'altres. Els de la seu, són mestres dedicats a l'assaig i estudis diversos, com les reflexions de país de Santiago Vilanova, els treballs d'urbanisme popular de la Plana o el testimoniatge de l'esquerra rupturista de Xavier Deulonder. Els habituals recordaran, a més, les intervencions de Vicent Pallarès i Josep Usó que han explicat als lectors el perquè de les seves trames o reflexions. Vicent Usó, Vicent Pitarch, Alfons Cervera i aquell que signa com a Jordi Querol han dedicat, com els anteriorment citats, exemplars dels seus llibres amb gran èxit d'assistència.

I si la col·laboració amb el Club de Lectura de l'associació cultural Socarrats⁷ ha permès portar aquests i molts altres lletraferits, des de l'entitat s'ha volgut fer una tasca de difusió de l'assaig i la novel·la en valencià tot sortint al carrer per Sant Jordi. De la mateixa manera que a Barcelona i a tants i tants pobles, també Vila-real podia disposar d'una data com el 23 d'abril per fomentar la lectura i posar de relleu la literatura catalana, a més d'obsequiar roses roges a les persones que s'aprecia. El Casal posa una parada de llibres en català davant dels Lluïsos, és a dir, a la del Mossèn Ballester, abans coneguda com a plaça de la Sang. Va ser en aquest mateix indret com recordaran amb orgull vila-realencs i vila-realesques, s'hi instal·laria un estand de recollida de signatures a favor de la ILP Televisió sense fronteres, per tal de poder rebre el senyals dels diversos canals de la Corporació Catalana de Mitjans Audiovisuals. La ciutat de la Plana Baixa va respondre

⁷ La col·laboració entre el Casal Jaume I ACPV i l'associació cultural Socarrats de Vila-real ha estat contínua al llarg de tots aquests anys. Socarrats, entitat fundada el 1994 amb Vicent Cerdà al capdavant, ha popularitzat, a més de tot el seguit de propostes per promoure la llengua, la cultura i les tradicions, el Premi Socarrat Major. Precisament, en l'edició del 2012, els guardonats serien, per la seva tasca, Toni Royo i Manuel Carceller.

massivament i es convertí en una de les poblacions amb un major percentatge de signants de tot el país.⁸

Pensament, ciències socials i humanes: conferències

Al llarg d'aquesta dècada i mitja, la varietat temàtica de les presentacions realitzades en un espai obert com aquest ha estat inimaginable i de temes tan diversos com el lector pugui imaginar-se. Part d'elles proposades des de la mateixa organització i d'altres, per suggeriments externs, el fet és que s'ha parlat de l'arquitectura de pedra seca, de les cases modernistes de Vila-real, de la geografia de la Plana o del paratge natural de la Serra d'Irta. Així mateix, el fotògraf i històric valencianista, Rafel Sena, s'apropà a les comarques del nord per exposar els seus acurats estudis de nomenclatura i Jordi Bort va apuntar les referències biogràfiques de Tarancón. L'economia xinesa i la vindicació de *La Panderola*, el tramvia comarcal, també hi tindrien cabuda.

Entre les sessions més multitudinàries trobaríem les protagonitzades per Samuel Garrido parlant de la història agrària de la Plana o endinsant-se en les cooperatives agrícoles. I si la Unió de Llauradors ha portat en diverses ocasions els temes d'actualitat que afectaven la ramaderia europea en determinats moments, en qüestions gastronòmiques caldria esmentar una degustació de bolets amb explicacions annexes, una mostra teòrica i pràctica de licors i combinats de begudes de la terra de l'extrem meridional o un tast de vins de cooperatives del Priorat.

Pel que fa a temàtica bèl·lica tindríem una ponència que parlà dels ja mediàtics papers de Salamanca i el seu esperat retorn a entitats i famílies particulars a qui se'ls van sostreure l'any 1939 i durant la postguerra. I sense deixar el mateix àmbit, però referint-nos a conflictes armats de fa ja tres segles, tindríem les conferències impartides per Vicent Gil, arxiver municipal, sobre la Guerra de Successió i les tràgiques conseqüències que se'n derivaren, incendi de la ciutat inclòs.⁹ De fet, en col·laboració amb Socarrats, es realitzen, any rere any, activitats commemoratives de quan les flames s'apoderaren de la població. El dissabte més proper al 12 de gener, una processó cívica recorre, acompanyats de dolçaines, el tram des del Casal fins a la Torre Motxa. Els darrers tres anys, també han participat en aquesta marxa el grup de representació històrica els Micalets del Regne de València, amb els uniformes de l'època.

⁸ La ILP Televisió sense fronteres, promoguda per ACPV, i amb el suport de partits, sindicats i una àmplia representativitat de la societat civil i personalitats reconegudes, va acabar recollint més de 650.000 signatures. Tanmateix, l'11 de setembre de 2012, mentre els carrers de Barcelona bullien reivindicant un nou estatus polític, el Congrés dels Diputats va votar en contra la proposta de poder rebre televisions en la mateixa llengua entre comunitats autònomes diverses.

⁹ Del conflicte dinàstic a la ciutat es recomana la lectura del volum monogràfic "La Guerra de Successió a Vila-real" que es publicà en el número 8 de *Font*, en el tercer centenari de l'any de la crema, el 2006.

Commemoració de l'incendi de Vila-real. Gener de 2009

I sovint juntament amb les lletres, hi sorgeix la música i els seus acords. Ha estat, en ocasions especials, sala de concerts de petit format, havent-hi passat des del compositor Josep Lluís Notari, als ritmes de Tirant de Rock o Almorranes Garrapinyaes i les seves provocatives cançons.

Debat ciutadà i política

El debat l'ha caracteritzat. No ha estat una entitat tancada en les seves pròpies iniciatives, sinó que ha volgut tenir una incidència social en els afers transcendents de la vida local. En són un bon exemple els posicionaments respecte al bou per la vila, a deixar descoberta la Sèquia o a alinear la façana modernista del Magatzem de Cabrera, el que actualment és l'Espai Jove.

A més dels debats d'actualitat, la política, clar, i els debats que se'n deriven també en seran constants cada cop que s'apropen els comicis municipals. La presència de la majoria de partits amb presència al consistori i d'aquells extraparlamentaris que col·laboren sovint en els actes, és habitual en el debat de campanya que s'organitza al Casal per discutir temes d'economia, urbanisme, cultura i projectes. Encara que alguna de les formacions no acostumi a assistir-hi, la invitació és oberta a totes elles.

De fet la presència de partits polítics no es limita, exclusivament, a la seva participació als debats electorals ciutadans, sinó que, sovint, des de diverses formacions, se sol·licita l'espai per a realitzar reunions informatives, executives locals o activitats concretes de cara a la militància, amb la presència, al llarg de les legislatures, d'Enric Morera, Mònica Oltra, Marina Albiol, Celestí Gimeno o l'actual alcalde, José Benlloch.

Visites culturals i excursions

I si la majoria de les activitats programades per Acció Cultural del País Valencià a Vila-real es concreten al carrer de Solades, 10, també en col·laboració amb Socarrats, se'n realitzen d'externes. Són, d'una banda, les visites que s'organitzen, i, pels més agosarats, les excursions muntanyenques. Pel que fa a la primera de les opcions, aquelles sortides destinades a conèixer un aspecte d'interès del destí escollit, trobaríem el cas de la Tarragona romana, dels escenaris de la batalla d'Almansa, de la València fallera, de la Sueca de Fuster, de Sant Miquel dels Reis i la seva Biblioteca Valenciana o les exposicions d'art sacre valencià a Sant Mateu, Traiguera i Peníscola.

La incipient secció excursionista que existí, va portar als intrèpids amants de la muntanya a un dels cims obligats per tot castellonenc: el Penyagolosa, amb els seus més de mil vuit-cents metres d'altitud respecte el nivell del mar. No menys important serien d'altres caminades, com les que marcaren les petjades a la serra d'Espadà. El Casal, a més, ha servit com a lloc de reunió dels promotors d'El Camí, un col·lectiu excursionista que recorre senders de tots els territoris de parla catalana.

La vinculació de l'excursionisme amb el valencianisme seria una realitat viva, ja des de finals de segle XIX, però que pot copsar-se en les rutes universitàries i els aplecs que es feien als anys seixanta per tal d'agrupar joves amb inquietuds nacionals tot fent-los conèixer el territori. Vicent Pitarch, per exemple, parlant de l'associacionisme amant de les muntanyes d'aquells anys, sintetitzava que "l'excursionisme castellonenc –com el valencià, en general– havia assolit una maduresa extraordinària pel que fa al procés de la seua identificació amb l'àmbit propi cultural i nacional".¹⁰

Esport: passió pel futbol

L'esport és la gran passió de masses i la millor eina de cohesió social. Aquest fet no podia passar desapercebut al Casal i és així com va fundar-se la penya del Vila-real Estel Groc, al capdavant del qual hi havia l'actual regidor Xavi Ochando. La penya, pretenia al mateix temps, animar l'equip des del punt de vista futbolístic i valencianitzar-lo, o, com a mínim, contribuir a connectar-lo amb el sentiment de país. Tornar al club els seus propòsits fundacionals, d'aquell ja llunyà Josep Calduch que als anys vint es decidí, tornant de Barcelona, a estructurar a Vila-real el futbol professional.

Des de l'Estel Groc, que gaudia de la complicitat de jugadors locals, es farien

¹⁰ PITARCH, Vicent, *Tractes d'excursionistes (CEC)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1998, p.58. Si bé en aquesta publicació Pitarch centra els seus records en el Centre Excursionista de Castelló, també fa una àmplia reflexió de l'excursionisme com a element de relació i enllaç entre el valencianisme.

retransmissions seguides pels aficionats a la seu del Casal; va criticar-se el possible fixatge de jugadors amb uns valors marcadament antidemocràtics i s'apostà per dedicar un carrer al pioner Calduch. S'aconseguí, doncs, que des de l'Ajuntament se li acabés dedicant una plaça. La presència d'una pancarta de cinc metres d'allargada al Madrigal, clar, seria obra seva; com la rebuda amistosa, amb partit inclòs entre penyes, als seguidors del Llevant.

Els aficionats, tanmateix, tenien el cor futbolístic dividit entre el submarí groc i el Barça, del qual també es feia un seguiment. Aquesta complementarietat entre l'equip groc i el blaugrana no és només pròpia de la Plana Baixa. El Futbol Club Barcelona sempre ha tingut nombrosos aficionats als territoris valencians per la seva contraposició al Reial Madrid. I, no cal dir-ho, entre el fusterianisme, sempre s'ha valorat especialment el fet que el Barça fos més que un club i simbolitzés a la gespa i fora de l'estadi un sentiment i uns valors humans més enllà de l'estricta joc d'onze contra onze.

Tot i que el futbol ha estat i continua sent el gran esport de masses, s'ha volgut donar relleu a l'arrelat joc de la pilota que es practica intensament al Trinquet Salvador Sagols. Per això, al llarg d'aquests anys, fins a dues conferències sobre la qüestió i una exposició de fotografies han tingut lloc a la seu de l'entitat. Caldria destacar, en aquest sentit, la presència del conegut jugador Josep Mezquita, de l'equip de pilota vila-realenc.

Punt de trobada

De fet, el Casal Jaume I ha estat i és, sobretot, un punt de trobada. Espai referencial per a les entitats locals i aquells sectors més dinàmics- que han demanat les instal·lacions per organitzar-hi des d'un taller sobre budisme a unes classes de dansa del ventre, passant per balls de saló-, però al mateix temps un indret remarcable per a hostes i visitants vinguts del nord, del sud, de terra endins o de mar enllà. De fet, en trobem no només en territori valencià, sinó també a la Franja, a la població de Fraga (Baix Cinca), i a la Catalunya Nord, a Perpinyà (Rosselló).

Així, han estat nombroses les propostes de col·laboració entre entitats i grups de tot el país. Des d'osonencs que vingueren des de Vic a conèixer la ciutat i les seves proximitats fins a l'associació cultural la Brúixola de València. En ambdós casos, des del Casal se'ls organitzà la visita guiada pel municipi tot valorant la història i el patrimoni local. Des de Barcelona, la col·laboració amb la Plataforma per la Llengua va portar l'exposició: "La llengua en l'etiquetatge de les grans marques", i l'associació Memorial 1714 també portà una exposició sobre la Guerra de Successió, que habitualment pot trobar-se al Fossar de les Moreres del Born barceloní. Amb la mateixa voluntat, hi ha hagut contacte amb agents actius del Rosselló i la Franja de Ponent, els quals, han passat per les seves instal·lacions a exposar les vivències i estudis.

I, si el consistori vila-realenc està agermanat des d'anys ençà amb el municipi de Vilanova i la Geltrú (Garraf), el Casal Jaume I va complementar aquesta unió amb un simbòlic acord de col·laboració i amistat amb la localitat de Riudoms (Baix Camp). Irònicament comenten que des de llavors, l'entitat cultural de Vila-real defensaria allà on sortís el dubte, que certament Gaudí va néixer a Riudoms, i en cap cas a Reus.¹¹

El pessebre, cada Nadal

No podíem finalitzar un article que parlés dels quinze anys d'existència del Casal, de les seves aportacions al teixit associatiu local i les activitats realitzades a Vila-real sense fer esment del que de ben segur s'ha convertit en el seu tret distintiu.

Visitants al pessebre del Casal Jaume I de Vila-real

Un pessebre de grans dimensions i amb in comptables figures de diversa procedència –cada cop en major nombre– s'hi instal·la els mesos de desembre des del 1998.¹² Més enllà de la magnitud, el que fa que tingui més d'un miler de visitants anuals és la incorporació, sempre diferents, de bromes de temàtica local, nacional o estatal que transporta l'espectador i les problemàtiques actuals a fa més de dos mil·lennis. Hi van ser presents les obres de la N-340 entre Castelló i Vila-real o el vaixell *Prestigium* que

¹¹ És coneguda la rivalitat que mantenen els municipis de Reus i Riudoms, ambdós del Baix Camp, pel lloc de naixement de l'arquitecte de la Sagrada Família, entre d'altres. Així, malgrat que els darrers anys, els ajuntaments de les dues poblacions han segellat acords de difusió mútua, a nivell popular els dubtes continuen existint i són habituals a les sobretaules familiars i a les terrasses de les cafeteries.

¹² Les xifres de visites durant els dies de pessebre són molt significatives i, l'esdeveniment nadalenc permet connectar les activitats del centre amb les escoles de la població per tal que els alumnes i els professors puguin gaudir de les tradicions pròpies.

va afonar-se en un petit llac proper. Darrerament les cues a l'Institut Romà de Treball són constants, i les campanyes relacionades amb TV3 han tingut continuïtat. Si primer Herodes havia prohibit la recepció de televisió de Galilea, el Nadal següent, els pastorets recollien signatures per restablir-ne el senyal. Potser enguany, després de sopar, a la vora del foc, els pastors podran sintonitzar, de nou, el canal i poden veure les sàtires de *Polònia*.

Coincidint amb el Nadal i el pessebre, sovint s'han fet xerrades al voltant de qüestions tradicionals i familiars a càrrec de mossèn Vicent Gimeno o de temes de peregrinació amb Àlvar Monferrer. Últimament, per les festes nadalenques, el Casal ha donat ple suport, tot editant-ne uns adhesius, a la campanya encetada per la Joventut Antoniana, organitzadors de la Cavalcada del dia 5 de gener al vespre, per penjar figures dels Reis d'Orient als balcons de les cases.

Reptes de futur

Malgrat la intensa activitat realitzada per tota la xarxa de casals -des de Monòver al Cabanyal, passant per Carcaixent- el context de crisi econòmica general afecta la seva viabilitat econòmica, i, per tant, el seu futur proper. Les multes interposades a Acció Cultural del País Valencià per emetre, entre d'altres, *Polseres vermelles* i *Bola de drac*, han suposat un cop fort per a l'entitat cívica del valencianisme, tot i que recentment, una sentència del Tribunal Suprem de desembre de 2012 els ha donat la raó.¹³

Tot i les dificultats existents, i el possible tancament de part d'aquests centres per reinventar-ne la fórmula, la societat continua mobilitzant-se i el Casal Jaume I de Vila-real té ferma intenció de continuar desenvolupant l'activitat realitzada fins ara. En el cas vila-realenc, i després d'anys de disposar d'un responsable propi per tal de vetllar pel seu bon funcionament, el context actual ha fet que sigui el tècnic de les comarques del nord el que es fa càrrec, a les vesprades, de les actuacions a Vila-real, tot compaginant-ho amb les corresponents a Castelló, als matins. El suport de l'Ajuntament i la seva voluntat que les diverses entitats del municipi puguin disposar de llocs per a desenvolupar el seu dia a dia, assegura la continuïtat del casal, i la implicació tant d'ACPV com de l'associació de veïns Séquia Major.

La valoració molt positiva que es fa de la tasca realitzada fins als nostres dies, i l'aportació cívica que ha suposat el conjunt d'actuacions, posicionaments, tallers i conferències han fet del Casal un promotor cultural complementari al del consistori i al de la resta

¹³ Cal recordar que el Govern valencià va imposar una multa d'un total de 600.000€ a l'entitat. ACPV mitjançant bons d'ajut i la implicació de tants i tants valencians anònims que van fer-hi aportacions voluntàries, va fer front a una bona part d'aquesta quantitat. La sentència del Tribunal Suprem, doncs, suposa un canvi de situació i, en principi, aquesta quantitat hauria de retornar-se a l'entitat cívica per tal de poder-la destinar als seus programes culturals.

Conferència de l'eurodiputat Ramon Tremosa a Vila-real. Febrer de 2012

d'associacions i entitats locals. Ha estat un lloc de trobada entre el valencianisme i l'esquerra per compartir projectes i crear lligams, tot apropant al dinàmic teixit associatiu el seu posicionament de caire nacional, fent país.

Des de l'entitat ja plantegen nous reptes de futur si en els darrers mesos han portat experts econòmics com l'eurodiputat Ramon Tremosa per parlar d'una visió global de la crisi o a Santiago Vilanova per reflexionar al voltant de la situació actual i les propostes de decreixement, ja tenen en ment noves propostes de debat econòmic. Recentment Artur Aparici va donar arguments logístics pel que fa a les infraestructures i com no, Vicent Flor, va oferir als oients les tesis del seu darrer llibre al voltant del debat de les identitats des de la sociologia.

En els propers mesos, el Casal vol aprofundir el seu seguiment pel que fa als processos d'emancipació engegats a Escòcia i Catalunya per tal de comprendre'n l'abast i les conseqüències que aquests poden comportar per al vell continent i les successives ampliacions de les institucions comunitàries. Els reptes de futur no són menors, per a les entitats, per a la ciutat, però també per al conjunt del país. És per això, que des d'ACPV, s'està treballant intensament a les comarques del nord per acollir els nous vila-realencs d'origen romanès tot fent-los participants de la societat i assegurant-ne així la cohesió. És

¹⁴ L'acollida d'aquells nous conciutadans amb arrels llunyanes de la població i les seves famílies és un dels seus principals eixos de treball, i és precisament per això, pel qual en els darrers anys s'hi celebren les festivitats romaneses i hi ha col·laboracions entre ACPV i les entitats de la nova immigració.

Assistents a la conferència de Santiago Vilanova a Vila-real. Febrer de 2012

amb aquest propòsit que, precisament, des de la Plataforma per la Llengua va presentar a l'Ajuntament de Vila-real el passat mes de gener la guia *Buna al valencià*, de cara a la comunitat romanesa del País Valencià.¹⁴

Contribuir a la integració dels nouvinguts, enfortir les tradicions, dinamitzar l'art, la literatura i la cultura en general, fer del valencià una llengua viva en tots els àmbits, apropar la política a la ciutadania i construir un marc nacional de referència són alguns dels reptes que des del valencianisme cívic s'han posat per als propers anys i als quals contribuirà, des de Vila-real, el Casal Jaume I.

6

● José Sanchis Mezquita

LA CONSOLACIÓ

VIDA D'UN COL·LEGI

La Consolació, vida d'un col·legi

Introducció

Si li preguntàrem a un adolescent, que ens diguera el nom d'un col·legi representatiu de la seua localitat, pràcticament amb tota seguretat ens nomenaria el seu, aquell que va anar de xicotet, aquell que guarda els seus records de la infància: on va córrer darrere d'una pilota en el temps de l'esbarjo, on li van ensenyar a llegir i a escriure, aquell on va fer fortes les amistats de joventut i fins i tot algú on va trobar el seu primer amor.

Ara bé, si la pregunta li la fem a un adult, la cosa canviaria, perquè ací ja entrarien altres factors: si els fills o néts van a un o un altre col·legi, amistats o familiars que puguen treballar en ell; factors que ja no es reduirien al simple fet d'haver acudit a un o altre col·legi en la seua joventut.

Sense cap dubte, a Vila-real, un dels col·legis més representatius, és Nostra Senyora de la Consolació o, com se'l coneix ací, la Consolació o les Monges.

Col·legi en l'actualitat

Tots sabem on està situat en l'actualitat (carrer de Maria Rosa Molas, 1), però el que no tots saben, són les diverses ubicacions que ha tingut al llarg del temps i menys la seua història. Vaig a tractar de posar en ordre la gran quantitat d'informació que hi ha i així tractar de fer un recorregut per la vida d'aquest col·legi.

Segle XIX

Tot va començar un 1 d'abril de 1867 a Vila-real, quan davant la necessitat de personal, per poder assistir a la gran quantitat de gent pobra i malalts que hi havia a l'Hospital, la corporació municipal (l'alcalde d'aquell moment era el Sr. **Francisco Verdiá**), la Junta de Beneficència i el senyor bisbe de la diòcesi, Sr. **Benito Vilamitjana**, van arribar a l'acord d'augmentar el nombre de germanes de la Caritat, que col·laboraven amb el personal mèdic de l'Hospital, (Arxiu Municipal de Vila-real, llibre d'actes de l'Ajuntament 1867-1868, sessió 10, febrer 1867, f. 12v-14r). Per això van enviar un correu. La mare **Maria Rosa Molas** en resposta a aquesta petició, va enviar quatre germanes. Aquest va ser l'inici de tot.

En l'acta de la sessió del 25 de març, quedaren detallades les despeses ocasionades per l'arribada de les germanes.

	<i>reales v.</i>
1.— 6 varas de tela para cortinas	24.000
2.— por dos y media arrobas de hierro trabajado para las varillas de dichos cortinajes y anillas correspondientes	14.000
3.— dos hornillos para la cocina	18.400
4.— por una alacena con sus puertas, cristales y estantes	12.000
5.— una puerta para el ropero de las Hermanas	4.000
6.— dos manteles para la mesa de comer y ocho servilletas	6.000
7.— seis barchillas de cal fuerte para blanquear las habitaciones	1.800
8.— para colores	1.200
9.— por cuatro jornales para dicho blanqueo	4.000
	85.400 ^{1/32}

En un principi començaren a impartir les classes de primera ensenyança i pàrvuls en el mateix Hospital, però molt prompte se'ls va quedar xicotet l'espai, per la gran quantitat de xiquets que hi van acudir, per això, set mesos després de l'1 d'abril, l'alcalde comunica a la

Hospital i primer col·legi

mare Maria Rosa Molas que havia demanat l'autorització al governador per establir una germana més a l'Hospital, col·legi de Vila-real, (ACM, llig. Casas: *Villarreal, Hospital*).

“Este Ayuntamiento en vista del aumento que ha experimentado la concurrencia de niñas en la enseñanza que dirigen las Hermanas de la Consolación, así como también el número diario de enfermos acogidos en el Hospital, debido sin duda al esmerado celo y cuidado que dichas monjas tienen para con los enfermos y niñas de la enseñanza, habiendo dado el resultado que en un principio se apetecía, convencido de que tan impropio trabajo no puede soportarse con las cuatro hoy existentes sin poner en riesgo su salud, en sesión del día 10 de octubre próximo pasado, acordó solicitar autorización del Muy Ilustre Señor Gobernador de la Provincia, para aumentar en una plaza más el número de dichas Hermanas, puesto que de las retribuciones de las niñas que se educan, hay más que suficiente para la dotación de ésta, sin necesidad de gravar el presupuesto, cuya autorización ha sido concedida por dicha superioridad en oficio fecha de ayer.

En su virtud me dirijo a Vuestra Señoría suplicándole disponga lo conveniente para que se traslade una monja de caridad a este santo Hospital y si es posible de la clase de maestra, a fin de que además de prestar el servicio necesario a los enfermos pueda ayudar en la enseñanza y educación de las niñas a la que se halla encargada, con lo cual se prestará un servicio en favor de la humanidad doliente y de las mismas Hermanas que están haciendo un sacrificio superior a sus fuerzas digno del mayor elogio.

Dios guarde a Vuestra Señoría.

Villarreal, 22, noviembre, 1867.

Francisco Verdiá¹³⁶.

Aquest és l'ofici en resposta a la sol·licitud:

“En atención al oficio que Vuestra Señoría me ha dirigido en fecha 22 del [que] rige pidiéndome una Hermana, para aliviar el trabajo de las que hay establecidas en el Hospital, en el día primero del mes próximo diciembre estará en ésa la Hermana que ha solicitado, para los objetos que, en su comunicación de Vuestra Señoría, se consignan.

Dios guarde a Vuestra Señoría muchos años.

Tortosa, 24 [de] noviembre [de] 1867.

La Superiora.

Ilustrísimo Señor Alcalde Presidente [de la] Beneficencia de Villarreal”³⁷.

Aquesta correspondència es pot trobar en (ACM, escrits MRM, II, 52, p. 67, Cf MARIA ESPERANZA CASAUS, oc, tom I, *María Rosa Molas: dimensión humana*. Epistolari, carta núm. 54, p. 361-362)

Així va ser com un mes més tard, va arribar una altra germana, tant per ajudar en les funcions de l'hospital com amb les tasques del col·legi, tot i açò no va ser suficient perquè el nombre d'alumnes va seguir en constant augment, així que poc després, la quantitat de germanes va arribar fins a dotze.

Tant va créixer el nombre d'alumnes per aquest temps, que van obrir una altra seu, aquesta per a xiquetes majors al carrer del Cor de Jesús. Seu que es mantindria oberta fins a l'1 de gener de 1897, data en la qual, per falta d'espai, la congregació obri un col·legi particular al carrer Major Sant Jaume.

Carrer Major

1897	Superiora	Mare Concepción Nadal
		Mare Waldesca Descarrega
		Mare Delfina Doménech
		Mare Florentina Urrea

ABREVIATURAS Y SIGLAS	
ACGR	Archivo Casa Generalicia Roma.
ACM	Archivo Casa Madre de la Consolación, Tortosa.
AGHUB	Archivo General Histórico Universidad de Barcelona.
AGMJ	Archivo General Ministerio de Justicia, Madrid.
AET	Archivo Episcopal Tortosa.
AMCs	Archivo Municipal de Castellón de la Plana.
<i>Escritos MRM</i>	ESCRITOS MARIA ROSA MOLAS Y VALLVE (manuscritos), Tomos I al VII: Tomo I: <i>Epistolario, Originales.</i> Tomo II: <i>Epistolario, Copias.</i> Tomo III: <i>Legislación del Instituto.</i> Tomo IV: <i>Documentos Oficiales del Instituto.</i> Tomo V: <i>Documentos Oficiales, Colegios.</i> Tomo VI: <i>Administración.</i> Tomo VII: <i>Varios.</i>
LF	<i>Libro de Fundaciones de la Congregación de Hermanas de Nuestra Señora de la Consolación.</i> Tomos I y II (manuscritos), Tomo III (mecanografiado).
RGHC	<i>Registro General de las Hermanas de la Consolación</i> (manuscrito).
<i>Superioras</i>	<i>Superioras y Consiliarias que han habido en cada casa desde 1940 (hasta 1970),</i> (manuscrito).

Segle xx

Les tasques acadèmiques van continuar desenvolupant-se amb normalitat fins el 1907, any que va faltar **Isabel Onoll Nebot**, que va concedir a la congregació, en forma d'herència, la casa també del carrer Major, 16 i la casa que hi havia darrere d'aquesta, amb eixida al carrer de la Cova Santa, quedava l'entrada pel carrer Major, per a les alumnes de pagament i l'entrada pel carrer de la Cova Santa com a escola gratuïta de pàrvuls.

1910	Superiora	Mare Rita Monfort
1919	Superiora	Mare Cristobalina Palos
1922	Superiora	Mare Carolina Bellés

Després d'açò una gran notícia va ser l'autorització per a funcionar com a col·legi, que va aparèixer en el Reial decret d'1 de juliol de 1902. Autorització que utilitzen per fer-se càrrec en de l'antic Patronat Obrer de la Sagrada Família, edifici que reutilitzen per a obrir un nou centre d'educació, situació que va portar a augmentar el nombre de germanes fins a catorze.

Convent de les Mares Dominiques

Anys més tard, el 1915 l'escola de l'Hospital es tanca com a tal i queda dedicada solament a l'atenció de malalts, les lleis del Govern de l'època no permetien que un mateix edifici funcionara com a escola i hospital a la vegada. Aquest motiu va fer que es donara per conclosa el seu pas per l'antic Hospital, que amb el temps, 26 d'octubre de 1956, va passar a anomenar-se convent de Mares Dominiques.

1925	Superiora	Mare Alejandrina Vagué
1926	Superiora	Mare Josefa Bové

L'any 1921, un fet important marca el col·legi, les germanes es constitueixen en una comunitat independent.

1933	Superiora	Mare Consuelo Fernández
		Mare M. Cinta Aragones
		Mare Teresa Salvat
		Mare Teresa Médico
		Mare Isabel Pitarch

El funcionament va continuar igual fins el 27 de juliol de 1936 en què l'edifici és confiscat a conseqüència de la Guerra Civil, que va estripar a Espanya entre 1936 i 1939. Cal

esmentar que abans d'aquest confiscament, tot just el febrer de 1936, la congregació va comprar un hort al carrer de l'Alameda.

Durant els dos primers anys del conflicte, les germanes són obligades a deixar les institucions, però el 13 d'agost de 1938, tornen a reprendre les seues activitats educatives, d'aquesta manera l'1 d'octubre en una casa al carrer del Pare Espuig, 48 tornen a obrir el col·legi. En aquest centre, sent i tot de pagament, les religioses, continuaven mantenint una aula gratuïta, per a les famílies més pobres.

1938	Superiora	Mare Natividad Fontauberta
1940	Superiora	Mare Dolores Morell
1941	Superiora	Mare Paulina Margalef

Per fi, en la primera quinzena de maig de 1939 se'ls lliura de nou a la congregació la casa del carrer Major, 16, (arravatada el 1936).

Una volta finalitzada la guerra, i tot que es va viure sota una dictadura, l'activitat del col·legi es va normalitzar.

1944	Superiora	Mare Palmira Blanch
1945	Superiora	Mare Inocencia Alcón

Anys més tard, el 18 d'agost de 1947, es va col·locar la primera pedra del futur col·legi, de la congregació, situat a l'avinguda de l'Alameda, al no poder comprar en anys posteriors l'hort del costat, es va decidir fer el col·legi sols per a alumnes externs. L'arquitecte va ser **Vicente Traver Tomás** (alcalde de Castelló entre 1939 i 1942, el qual també va projectar la reconstrucció del convent de Sant Pasqual). El 23 de novembre de 1948 van finalitzar les obres i a més a més va ser el dia escollit per iniciar les classes en aquest nou edifici.

Tot just un any després, el 29 de setembre de 1949 rep l'autorització legal com a centre

Avinguda de l'Alameda. Primers anys

d'ensenyament de primària, a més s'establia la segona ensenyança, amb els tres primers cursos de l'antic batxiller.

1951	Superiora	Mare Matilde Mingarro
1954	Superiora	Mare Inocencia Alcón (per segona volta)

El 15 de novembre de 1954, la nova superiora, va lliurar al senyor retor Sr. **Lucas Salomón**, les claus de l'antic col·legi del carrer Major, 16.

Pati del col·legi de l'avinguda de l'Alameda

1957	Superiora	Mare M ^a Cinta Vidal
1963	Superiora	Mare Emilia Escrig

Tot va continuar el seu avanç, fins que el 17 de maig (dia de la festivitat de Sant Pasqual), s'autoritza per a impartir els ensenyaments de grau elemental, va aconseguir la categoria acadèmica de centre no oficial de reconegut grau elemental per OM (Ordre ministerial) el 17 de març de 1966, totes aquestes dades, queden replegades al BOE 5 d'abril de 1966.

El 23 d'agost de 1967, els senyors **Dualde** van oferir a les germanes l'hort al costat del col·legi, hort que anys enrere no havien aconseguit comprar, amb aquest nou solar van ampliar el pati del col·legi.

1969	Superiora	Mare Ángeles Andani
1972	Superiora	Mare Maria de las Nieves Muñoz

L'any 1973 s'aconsegueix la transformació i classificació per OM de l'11 de maig (BOE 13 de juliol de 1973), en aquest moment el col·legi ja comptava amb 1 unitat de jardí d'infància, 2 unitats de pàrvuls i 16 unitats d'EGB.

Aquest edifici és funcional fins els anys vuitanta, ja que sis anys abans va començar el projecte per fer un nou col·legi al carrer de M. Rosa Molas. El 13 de juliol de 1974 es va vendre el col·legi situat al carrer de l'Alameda, (després anomenada avinguda Primo de Rivera i en l'actualitat avinguda de la Murà), a la Caixa Rural. Amb aquests diners, la congregació va comprar un hort a la família **Vilanova** de 6.000 m2, on es va projectar el nou col·legi, sota la direcció de l'arquitecte senyor **Prades** i l'aparellador senyor **Cabedo**.

1973	Superiora	Mare Fuencisla Álvarez
1978	Superiora	Mare Inmaculada Gil

A l'octubre de 1980, una volta finalitzades les obres, comencen les classes en el nou edifici. Aquest nou centre, ja compleix totes les exigències per a poder impartir EGB. Tot va quedar en perfecte ordre, quan es va obtenir la classificació definitiva, per OM del 14 de gener de 1982 (BOE 13 de març de 1982). El nou centre queda autoritzat per a 4 unitats de pàrvuls i 16 unitats d'EGB.

En anys posteriors i per resolució dels Serveis Territorials de Castelló, el dia 3 d'abril de 1985, s'autoritza al centre l'ensenyament en règim de coeducació d'acord amb la legislació vigent.

1985	Superiora	Mare Josefina Garcia
------	-----------	----------------------

L'any següent, el 30 de maig de 1986, el col·legi passa a ser concertat, d'aquesta manera l'EGB és gratuïta.

1992	Superiora	Mare Elia Aznar
1998	Superiora	Mare Pilar Gómez

2002	Superiora	Mare Elia Aznar (per segona volta)
------	-----------	------------------------------------

Segle XXI

2005	Superiora	Mare Rosa Pérez
2009	Superiora	Mare Josefina Botia

A dia d'avui, curs 2012-2013, el col·legi consta de 700 alumnes, distribuïts en:

- 167 educació infantil
- 322 educació primària
- 211 ESO

Amb una plantilla de 49 professors:

- 7 educació infantil
- 22 educació primària
- 20 ESO

Les unitats, per tant, queden distribuïdes de la manera següent:

- 6 educació infantil
- 12 educació primària
- 8 ESO
- 2 PT (primària i secundària)

2012	Superiora	Mare Teresa Menéndez
------	-----------	----------------------

Voldria donar les gràcies a la mare Teresa Menéndez i la mare Elia Aznar, ja que elles han aguantat els meus assalts pel col·legi, per a fer-los milers de preguntes.

Joan Baptista Llorens Cantavella

DADES PER A LA HISTÒRIA DE L' ESPORT A VILA-REAL

Dades per a la història de l'esport a Vila-real

Sabut és que l'esport al Vila-real d'abans es limitava al joc de pilota valenciana i, en els anys 1890 al 1900, destacaven en aquest esport els famosos pilotaris Batiste, *el Fogonero*; Juanito, *l'Esquilaoret*; Sento, *l'Espardenyer*; Rafael, *l'Assistent*; Tarín, *el Carboner*, i Pepet, *Clavatatxes*. Aquest equip era de Castelló.

Els de Borriana eren Manuel Simarro, *el Zurdo*; Vicente Cerezo, *el Sereret*; Vicente Peris, *l'Esquilaor*, i Pascual Chesa, *el Moliner*.

A Vila-real destacaven Pascual Arrufat, *el Trinqueter*; Vicente Cortés, *el Mandaero*; José Arrufat, *el Carpintero*, i Pascual Tirado, *el Capellà*.

Aquests equips competien pels trinquets de la província en una espècie de lligueta a l'estil futbolístic; com ja vaig escriure abans, era en l'última dècada del segle XIX.

Però tot canviaria amb l'arribada de la bicicleta.

L'aparició de la primera bicicleta a la província de Castelló va ser a Vila-real

L'alma mater del ciclisme a Vila-real, a la província, a la Comunitat Valenciana i inclús a Espanya, va ser el degà del ciclisme Pascual Poré Peset, nascut el dimarts 18 de gener de l'any 1881 a les 23 hores, fill de Manuel Poré Font i de Teresa Peset Gil. Batejat per mossén Manuel Arín l'endemà del seu naixement.

Mesos després, a finals de setembre de 1881, es va establir a Vila-real el jove súbdit anglès Russell Ecroyd Neild, sempre acompanyat del seu inseparable bicicle, amb el qual va començar els seus recorreguts pels pobles pròxims, causava espant en alguns i admiració en altres i en la majoria el desig d'algun dia ser propietaris d'un artefacte com aquell. Gràcies a l'extravagant

Pascual Poré Peset, 1900

Bicicle

anglès, va nèixer l'afició ciclista a la província de Castelló i sobretot a Vila-real.

Al principi no van faltar crítiques a l'anglès. De fet, el 15 de març de 1882 va aparèixer en la premsa quotidiana un escrit que advertia del perill que corrien els vianants de Castelló pel fet que “un senyor estranger circula pels carrers amb un bicicle” i prediuen que prompte provocarà algun accident en atropellar alguna persona i el pitjor serà si espanta les cavalleries ja que aquestes provocarien el caos.

Aquest jove anglès es va establir a Vila-real motivat pel comerç de la taronja. Va llogar una alqueria situada en el 2n Sedeny prop del pont anomenat de la Gallega. Aquesta alqueria era coneguda per la dels Torners, propietat de la família Traver que al final la va heretar el nostre inoblidable mossén Benito Traver, que tant ens va aportar amb la seua *Historia de Villarreal*, les seues *Efemèrides*, el seu Vila-real en la guerra de successió, entre altres moltíssims llibres, eren anomenats torners per residir al carrer dels Torners, antic carrer de Sant Roc (segons antics documents notariais que posseesc) i avui carrer de Colom.

En aquesta alqueria, aquell anglès tenia uns pocs empleats que li confeccionaven caixes de taronges que feia embarcar rumb a Anglaterra, de fet era un dels primers exportadors i va aconseguir acumular una bona fortuna, ja que va ampliar el seu comerç d'exportació, sobretot cap a Anglaterra, la seua pàtria. Pascual Safont Catalá ens ha deixat algunes dades escrites per la seua sàvia ploma, en elles relata com era d'extravagant aquell home ja que tots els dies, tant a l'estiu com a l'hivern, anava amb el seu bicicle a l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia i es cabussava davant dels espectadors que allí acudien només per veure'l, sobretot a l'hivern.

Uns 20 anys després, amb la massiva aparició de comerciants de taronges i com que veia que hi havia massa competència, intel·ligent com va demostrar ser, va abandonar

el comerç taronger. Amb la seua immensa fortuna, va adquirir unes deu cases al carrer de Lluís Vives de Castelló, pròximes a la plaça de la Pau actual, va enderrocar parets i en va alçar d'altres, fins a donar-li la forma de magatzem i va crear el famós Garatge de l'Anglés.

Va ser un home molt avançat per a la seua època ja que venia i reparava automòbils i motocicletes, fabricava bicicletes i a més era representant de les millors marques de bicicletes, com la BSA, OPEL, CLEMENT, etc. fins i tot va muntar un llavador de cotxes, motocicletes i bicicletes, ja que a causa del fang dels camins els vehicles acabaven molt bruts. També llogava per hores, bicicletes i motocicletes i va posar servei de taxi.

Ja prou carregat d'anys, va contraure matrimoni canònic amb la jove Maria Pilar Rodríguez i no van tenir descendència; en quedar viuda, ella no va tornar a casar-se i va morir el 1962 sense testar, ni tenir hereus forçosos. Segons pareix quan algú mor sense testar i sense hereus, l'herència s'ha de repartir d'acord amb el que dicta la llei, però aquesta llei, cada u la veiem de distinta forma, ja que no és el mateix si et beneficia o si et perjudica. Es van presentar molts pretendents per a heretar, tots ells creien tenir més drets que els altres i la causa ha durat uns 40 anys de litigis.

L'any 2004, l'Ajuntament de Castelló va subhastar aquest immoble, Garatge de l'Anglés, i el va adquirir la Societat Martín Poy SL per 3.184,014 euros, els quals s'havien de repartir a dret entre diverses ONG i altres associacions, però l'any 2009 encara no havien resolt res. Al final, el 2012, any que acaba de finalitzar, tot es va solucionar i es va repartir la famosa herència de l'anglés Russell Ecroyd Neild.

Escut Russell Ecroyd Neild

Les primeres bicicletes a Vila-real

Des de l'aparició del bicicle de l'anglés Rusell Ecroyd Neil pels carrers de Vila-real, van haver de transcórrer uns dotze anys perquè aparegueren les primeres bicicletes adquirides per vila-realencs. Va ser l'any 1893, aquestes persones van ser Cristóbal Latorre Massó, que va comprar una per als seus dos fills Enrique i Manuel Latorre Batalla; Pascual Ribes, fabricant de cotilles en la seua botiga del Raval de Sant Pasqual; Josep Ribelles Torres, *el Choto*, que estava dotat de força bruta i amb les seues excentricitats va donar una gran

empena a l'afició al ciclisme local; Consuelo Font de Mora Giner, coneguda com *la Maiorasca*, va adquirir un xicotet bicicle per als seus fills Ramon (mort en la guerra amb el Marroc) i Paco León Font de Mora.

Passat un breu temps, altres vila-realencs van adquirir més bicicletes, eren Pascual Arrufat Gallén, propietari d'un comerç de venda de teixits, ubicat a la placeta de la Mare de Déu de Gràcia; una altra per a Pascual Ferrer, conegut pel malnom *Barsaga*; també en va comprar una Pedro Perona Díaz, que va ser gerent de la Societat Florencio Sala, i José Vicente Ricard i Companyia, que a finals de l'any 1899 van instal·lar l'electricitat a Vila-real (en aquesta empresa va començar el degà Pascual Poré Peset a treballar i aprendre la professió d'electricista). Totes aquelles bicicletes eren de la marca Clement, fabricades a Muret (prop de Tolosa, França), i es pagaven a l'abusiu preu de 535 pessetes cada una (l'any 1894 un escriptent de la Hisenda Pública guanyava 2,50 pessetes per dia treballat, una entrada al teatre costava 1 pesseta i l'entrada a general 0,50 cèntims i trenta anys després, el 1924, els mestres d'escola de tot Espanya cobraven 4,50 pessetes diàries), per això em permet qualificar d'abusius aquells preus.

La primera pista (mal anomenada velòdrom) de Castelló

La primera pista ciclista d'Espanya es va construir el 1890. A la província de Castelló, la primera es va inaugurar el dia 31 de març de l'any 1895. El seu propietari era Ascensio Castells, que tenia un comerç de venda i reparació de màquines de cosir al carrer de la Trinitat, número 26, a Castelló. Aquesta pista a penes tenia peralts inclinats (per això no la qualifique com a velòdrom), les línies rectes feien 100 metres i cada corba 25 metres, la volta feia 250 metres. El *siný* Castells llogava bicicletes per hores i en el preu estava inclosa l'assistència d'una persona que ajudava i ensenyava a usar aquelles bicicletes marca Naumans, Opel i Teutònica.

La pista esmentada estava construïda en el que avui és el carrer de Miguel Juan Pascual, on anys després va estar el garatge dels autobusos de la Font d'en Segures, prop de la plaça de bous i el jardí de Ribalta a Castelló. Els dos fills del propietari, del *siný* Castells, Enrique i Francisco van ser els primers ciclistes que ha tingut la província de Castelló, tenien vàlua com a corredors locals i fins i tot provincials, però mai van arribar a la categoria professional.

Les primeres carreres de bicicletes a la província

A causa de l'aparició de bicicletes per alguns pobles de la província i la construcció de la pista a Castelló, els aficionats van sol·licitar a l'Ajuntament de la capital que celebrara

Passeig de Ribalta de Castelló

carreres ciclistes i la petició va ser acceptada. La primera carrera de bicicletes celebrada a Espanya va ser el dia 10 de setembre de 1870, al parc del Retiro a Madrid.

En la nostra província es van córrer al jardí del parc Ribalta de Castelló el dia 9 de juliol de l'any 1895, com a primícia de les festes de juliol a Castelló, i com que eren obertes al públic, no es van córrer en la pista del *sinyó* Castells acabada d'inaugurar perquè el seu recinte era xicotet, per aquest motiu van triar el jardí del parc Ribalta. Aquell 9 de juliol de 1895 van arribar des de València amb tren els ciclistes, es van posar les vestimentes adequades i de distints colors i es van passejar pels carrers centrals, aquella desfilada va assegurar l'èxit, ja que a la vesprada el Ribalta estava ple de castellonencs. Van eixir 31 ciclistes.

En el nostre poble, les primeres carreres de bicicletes es van córrer el dissabte 11 de setembre de 1897, integrades en el programa de les festes en honor a la nostra excelsa patrona la Mare de Déu de Gràcia.

A la plaça porticada de la Vila, enfront del consistori, van muntar una llotja d'honor i van seure les autoritats que presidien l'acte, tot i que encara no estava de moda nomenar reines de festes i cort d'honor, l'Ajuntament va invitar a la llotja catorze senyoretes belles i joves, que eren: María Gimeno, Amelia Renau, Matilde Vidal, Enriqueta Sánchiz, Amparo Pobo, Encarnación Abad, Matilde Eixea, Rosario Martí, Carmen Herrero, María Gracia Vernia, Natalia Borillo, Rosa Sarthou, Delfina Olcina i Georgia Martín. Totes elles procedien de famílies de l'alta societat.

Tot va estar molt ben organitzat pel Carles Sarthou, Plácido Fabra i Gonzalo Segura, els tres posseïen bicicleta i estimaven aquell nou esport.

El recorregut tenia l'eixida davant de la llotja presidencial esmentada, amb direcció a la plaça de Sant Pasqual on giraven i continuaven fins al convent dels Pares Franciscans, giraven i la meta estava davant de la llotja presidencial d'on van eixir.

La carrera local va tenir cinc voltes de recorregut i la carrera infantil, una volta; la provincial encara va ser més llarga i la nacional ja va ser de llarg recorregut.

El primer campionat de Vila-real

Aquell dissabte dia 11 de setembre de l'any 1897, va vèncer i es va proclamar primer campió de Vila-real Pascual Poré Peset, el segon lloc va ser per a José Pérez Pitarch, àlies *l'Ouero*. Aquests dos primers ciclistes haguts a Vila-real van aconseguir, amb el pas dels anys, posar molt alt el llistó del ciclisme vila-realenc dins de l'Espanya ciclista, tal com ho afirmen molts documents sobre la història del ciclisme nacional.

La carrera infantil la va guanyar Hugo Sánchez i el segon va ser Máximo Nebot. També van destacar els germans Castells de Castelló i els valencians Ricardo Peris (campió d'Espanya el 1903) i Fernando Porta.

Tot aquell magnífic i nou espectacle va ser amenitzat per la banda de música.

Finalitzades les carreres i el lliurament de premis amb trofeus, rams de flors i la imposició a Poré de la banda de campió de Vila-real, es va procedir a soltar diversos globus aerostàtics, tot això era nou per als nostres avantpassats, per la qual cosa va ser un èxit rotund.

NOTA. En les meues investigacions, vaig trobar indicis d'una possible carrera celebrada a Vila-real l'any 1896, però com que no vaig trobar documents eficients que ho confirmen plenament, estic convençut que les primeres han de ser aquestes de l'any 1897.

A través del transcurs dels anys, el temps borra i confon tot, de fet Pascual Poré Peset, en diverses entrevistes amb la premsa, afirmava que les primeres carreres a Vila-real van ser el 1899 i ell va guanyar el primer campionat local, però com veiem, els documents de l'època ho desmenteixen, va ser el 1897. I potser algun dia es trobe documentació que demostre que el 1896 se'n van córrer altres.

El primer club ciclista de Vila-real

Alhora que es construïa la pista a Castelló, uns aficionats van fundar el Club Velocipedista Castellonenc, però poc després van rectificar la denominació i el van anomenar Club Velocipedista de Castelló, els reglaments del qual va aprovar el governador amb data de 20 de juny de l'any 1895.

El diumenge 27 de maig de l'any 1906, trenta aficionats al ciclisme es van reunir en el Café y Espumosos del carrer Major (avui és l'edifici de la Caixa Rural de Vila-real), el propietari del qual era Joaquín Chust. Aquell dia van fundar el Club Ciclista Vila-realenc (no Club Ciclista Vila-real), es va encarregar dels tràmits el llavors notari Godofredo Gimeno Alcoy (degà dels notaris de Castelló) ajudat per Enrique Sánchez, Pedro Perona Díaz, José María Baixauli i Eduardo Pitarch (aquest senyor, el 1912, era el propietari del cine La Luz, de funest record a perpetuïtat per als vila-realencs).

El divendres dia 15 de juny de l'any 1906, el governador Juan Pastorín, va aprovar el reglament de l'esmentat Club Ciclista Vila-realenc. Aquell mateix dia a la nit van triar la primera junta directiva haguda a Vila-real: president, Jaime Menero; vicepresident, Pedro Perona Díaz; tresorer, Jerónimo Llop; secretari, Manuel Usó, i vicesecretari, Eulogio Forcadell.

El dissabte i el diumenge següents de matí, Poré, com a electricista que era, ajudat pels aficionats, van instal·lar infinitat de peretes elèctriques en la façana i el balcó de l'esmentat Café y Espumosos. Aquell diumenge a la vesprada van inaugurar la seu del Club davant de la immensa assistència, a les tres de la vesprada la banda de música La Lira de Vila-real va donar un concert i, a la nit, la Banda Municipal de Vila-real va oferir un altre concert.

Però el més sorprenent és que van assistir a la inauguració la junta directiva del Club El Pedal Ondense, el Club Ciclista de Borriana, el Club Ciclista de les Alqueries i el Club de Betxí. Això ens demostra que aquests pobles van tenir club ciclista abans que el tinguera Vila-real.

Des d'aquell mateix instant, l'alcalde interí, el *sinyó* Ramos, es va declarar contrari al ciclisme a causa dels abusos dels ciclistes que atropellen les persones. I deia "Fa poc van atropellar un xiquet i l'*Ouero* va xocar contra un burro". Altres regidors van fer suport al Club per a donar renom al poble. De fet, es va celebrar una votació que va quedar amb el sí de Nebot, Verdià, Arrufat Cabedo, Beltrán, Pseudo i Juan. Va guanyar per majoria l'opció favorable a les bicicletes i va haver-hi club, carreres i destacats ciclistes.

El primer velòdrom de Vila-real

Com ja detallàvem anteriorment, el 1895 a Castelló es va construir una pista. A l'agost de 1896, a Borriana, estaven construint el seu velòdrom, aquest tenia ja peralts ben inclinats, és el segon que va haver-hi a la província.

Vila-real va haver d'esperar molts anys, però l'aparició fulgurant del jove Juan Bautista Llorens Albiol va fer que un vila-realenc, Pascual Vicent Torres, adquirira els terrenys que Francisco Chabrera posseïa al camí de l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia i s'animara a construir un velòdrom i, aconsellat per Poré que li va ajudar a dirigir i supervisar les obres, es va aconseguir un velòdrom boníssim i encertat, inclús el president de la Unió Velocipèdica Espanyola, en el seu butlletí número 263 de l'any 1920, va dir: "A Espanya només hi ha tres velòdroms de classe internacional: el de Madrid a la Ciutat Lineal, el Tirador de Palma de Mallorca i el de Vila-real. Aquest velòdrom del carrer de l'Ermita es va inaugurar el 16 de maig de 1915.

Velòdrom de Vila-real

Després de les infinites victòries documentades del Campió Llorens, a Vila-real, van aparéixer alguns envejosos i van crear la Penya Ciclista Excursionista amb el ferm desig de perjudicar l'ídol de Vila-real. No ho van aconseguir i llavors van ajudar els frares d'Onda perquè pogueren comprar el velòdrom esmentat, el qual va ser derrocat i en el seu lloc es va construir el convent dels Frares Carmelites. Aquesta vegada sí que van aconseguir perjudicar el Campió Llorens; aquest per a entrenar-se es veia obligat a anar a València, on es trobava el velòdrom més pròxim a Vila-real. Açò ocorria el 1926.

Poc després, la família Gumbau, àlies *Picores*, va construir un velòdrom a la carretera nacional 340 a l'eixida cap a Castelló, era un bon velòdrom; però l'època dels velòdroms havia acabat i la mala direcció dels seus amos va fer que com a negoci mai funcionara, al final una planta formigonera el va adquirir i va desaparéixer.

Avui en dia, a la província, hi ha uns quants velòdroms, tots sense activitat; però Vila-real, amb tots els grans ciclistes que ha tingut, no té velòdrom.

El primer taller de venda i reparació de bicicletes que va haver a Vila-real

Pedro Perona Díaz, 1872-1953, l'any 1906 va instal·lar en la seua casa del carrer de l'Ermida el primer taller de venda i reparació de bicicletes a Vila-real, representava i venia les bicicletes marca ALLDRICH, al preu de 250 pessetes la unitat.

Passats dos anys, el 1908, el forner Julián Ribelles Torres, 1869-1921, germà de José Ribelles, àlies *el Choto*, al carrer de l'Estació número 15, va instal·lar el segon taller de venda i reparació que hi hagué a Vila-real.

Uns mesos després, el ciclista Pascual Poré Peset també va muntar un taller de venda i reparació de bicicletes, en la part posterior de la casa dels seus pares, en l'edifici que avui és el Banc de València, a la cantonada del carrer del Comte Albay amb el carrer de Sant Roc. Aquell taller estava just davant de l'església Major, a més els seus pares tenien comerç de carnisseria i ambdues coses eren un inconvenient per a un taller, amb els seus sorolls i brutícia. Així que poc de temps després va traslladar el taller a la plaça de Colom, número 3, aquell taller va eliminar els altres dos. Poré sempre va ser molt popular i a més un boníssim ciclista espanyol i la joventut es va acostar a la seua personalitat, a més va començar a organitzar carreres per als aficionats que li llogaven les bicicletes, inclús tenia una moto marca Indian que també llogava per hores als qui sabien pilotar-les, que supose que havien de ser molt pocs.

El seu contrincant i gran amic José Pérez Pitarch, àlies *l'Ouero*, també acudia allí tots els dies, la qual cosa era una bona ajuda publicitària del taller de moda en el poble, que llavors ja era ciutat, gràcies al rei Alfons XIII.

Primera carrera Vila-real - Morella - Vila-real

Contràriament al que es publica, la primera carrera ciclista Vila-real-Morella-Vila-real, no es va celebrar el 1924. Com ja vaig escriure anteriorment, la memòria sol confondre dates a causa del pas dels anys.

Aquesta primera carrera entre la nostra ciutat i la bella i antiquíssima Morella, es va celebrar el dissabte 24 i el diumenge 25 d'octubre de l'any 1925 i no el 1924.

Lamentable és que, encara que fa molts anys que ho dic, els organitzadors d'aquesta carrera no posen al dia el palmarés que publiquen, el qual, fins i tot un any determinat

Cartell de la carrera

portava un vencedor que mai va córrer aquesta gran carrera.

La segona edició es va celebrar els dies 31 d'agost i 1 de setembre de l'any 1940.

La tercera edició es va córrer els dies 27 i 28 de setembre de 1941. La quarta vegada es va córrer els dies 26 i 27 de setembre de l'any 1942.

El 1943, segurament no es va celebrar, estava anunciada per als dies 25 i 26 de setembre, però no es va publicar res sobre la carrera indicada en cap diari de l'època i no consta res en els arxius de la Federació Espanyola de Ciclisme, tampoc hi ha res en els arxius de la Federació Valenciana de Ciclisme.

La de l'any 1944 es va córrer els dies 27 i 28 de maig, va ser la primera vegada que es va celebrar al maig. El 1945 es va córrer els dies 14 i 15 de juliol, és la sisena edició amb proves que ho afirmen.

El 1946, va haver-hi una catastròfica nevada que va arrasar els tarongers i com és molt normal es va ajornar i no es va córrer. A principis d'any es va programar per al mes de setembre, però com dic, no es va celebrar. Tampoc les dels anys 1947 al 1952.

Des del 1939, totes les carreres que es van celebrar, totes sense cap excepció, les va organitzar la Peña Ciclista Els Lluïsos que pertany a la Congregació de Sant Lluís de Vila-real, inclús organitzaven carreres en altres pobles, com a Onda o Suera.

L'any 1953, el director de la congregació era mossén Salvador Ballester, nascut a Onda però amb cor vila-realenc, ja que estimava Vila-real com el que més. Aquella gran personalitat es va posar al cap que volia organitzar i reactivar la clàssica Vila-real-Morella-Vila-real, però ni teníem edat, ni experiència i una vegada va començar a demanar ajudes, va

Carnet federatiu de Joan Baptista Llorens Cantavella

decidir traspasar el que ja estava en marxa al Club Ciclista Vila-real que acabava de fundar-se i van ser Poré i el seu equip els que van continuar el que havia començat la Penya Ciclista Els Lluïsos de Vila-real.

Aquesta carrera es va córrer els dies 3 i 4 d'octubre de l'any 1953, aquella edició va ser un frau, l'organització va passar una botella d'aigua a un ciclista, aquest una vegada va beure la va estavellar contra el sol i vam ser molts els que ens van tallar els tubulars, a més la mateixa organització va remolcar amb el cotxe a qui va vèncer a Morella. Encara és viu un dels organitzadors, el qual no pot desmentir-ho. Vertaderament va ser un abús contra els altres ciclistes que van córrer.

L'any 1954, va vèncer el campeoníssim Bahamontes, que va acudir amb un equip de bons corredors de primera categoria i amb això es va aconseguir reactivar la clàssica Vila-real-Morella-Vila-real.

Amb aquestes línies finalitze les dades per a la història de l'esport a Vila-real.

Bahamontes, maig de 1954. Eixida Vila-real - Morella

Fonts:

Hemeroteques dels diaris:

Mundo Deportivo

Mediterráneo

Levante

Las Provincias

Arxiu de Castelló

Arxiu de la Federació Espanyola de Ciclisme

Arxiu de la Federació Valenciana de Ciclisme

Arxiu del Campió Llorens

Nota. La primera carrera Vila-real-Morella-Vila-real havia de celebrar-se els dies 17 i 18 d'octubre de 1925, però va ploure i es va ajornar per als dies 24 i 25 d'octubre de 1925.

8

■ Miquel Gómez i Garcés

**A PROPÒSIT DE LES
CANALERES
DECORADES
A VILA-REAL**

■ A propòsit de les canaletes decorades a Vila-real

A propòsit de les canaleres decorades a Vila-real

En la revista *Font*, publicació d'investigació i estudis vila-realencs, número 14, José Sanchis Mezquita¹ fa unes aportacions quant a la fabricació i ús de les imatges que apareixen a les diferents canaleres trobades per ell en diversos edificis de Vila-real, i planteja també uns dubtes al voltant del seu significat i origen. La meua intenció és que les notes que continuen puguen aclarir, en la mesura del que conec, alguns dels dubtes que ell va expressar.

En la construcció d'edificis, tant se val si són habitatges, esglésies o corralles per al bestiar, els materials emprats, la forma i les dimensions que aquests tenien i la manera de posar-los a l'obra no han estat mai una cosa poc pensada; tot –o quasi tot– tenia i té un perquè, una resposta senzilla a la seua presència allí on era ubicada i a la forma d'expressar-la. I amb el pas dels anys, això ha estat mantingut, millorat, modificat o substituït per altres materials o elements, però, en definitiva, l'argumentari del seu ús i de la seua localització concreta a dins o a fora de l'edifici s'ha continuat emprant i ha servit fins a fa ben pocs anys.

La qüestió de la qual ara parlarem, és una part molt concreta en el món de la construcció, és la manera d'enviar l'aigua que cau en la coberta fins al carrer. I en aquest aspecte, quins materials s'usen i quina simbologia tenen o quines figuracions simbòliques comporten, a més de les estrictament tècniques (ferro o pedra, redó o quadrat, tub o planxa, massís o buit...).

D'alguna manera, la decoració a les canaleres (també anomenades baixants) de les cases, de les cases edificades entre finals del segle XIX i primeries del XX, té una connexió amb les gàrgoles de les catedrals, dels castells i dels palaus de segles enrere.

Per poc que ens fixem, tant en les unes com en les altres, la simbologia té moltes semblances. Als primers edificis, les gàrgoles acaben quasi totes amb cares d'animals feréstecs i amb expressions agressives, i a les canaleres, les cares ja són de persones, més comunament de xiquets o d'angelets.

Les diferents cares de les canaleres eren el logotip de les antigues fonerries –això és cert i també que hi havia fonerries a tot el País Valencià–, però també aquestes les havien

¹ SANCHIS MEZQUITA, José, "Art i urbanisme a Vila-real: la decoració a les canaleres", *Font*, publicació d'investigació i estudis vila-realencs, núm. 14, Ajuntament de Vila-real, 2012.

Gàrgola al campanar de Vila-real

Gàrgola al campanar de Castelló, àguila

fet seguint un costum antic de posar cara a aquells elements que podien protegir *ma casa* i, en funció del que calia protegir, l'expressió canviava. Amb el pas del temps les cares donen pas a textos de la foneria fabricant i, més endavant, a números de fabricació seriada.

Recordem que a les cobertes on hi havia gàrgoles es pretenia tirar l'aigua de pluja al carrer, fora de la construcció. A les canaleres, però, aquesta aigua ja s'ha reconduït fora de la casa i ja no li pot produir cap mal, cap humitat. L'aigua ja no és dolenta, així l'expressió de la imatge de la canalera ha de ser més dolça, menys agressiva; a aquesta alçària l'aigua ja la controlem nosaltres.

Entre la gàrgola amb expressió agressiva i la canalera amb la cara angelical, hi ha tot un món que abasta des de la supressió constructiva de la gàrgola de pedra picada fins a aquestes canaleres de ferro colat. Per a aclarir les connexions, cal esmentar la modalitat constructiva (adaptada a les tècniques i materials del seu moment) que utilitza el metall (més lleuger) en substitució de la pedra (més pesada i menys mal·leable), cal parlar

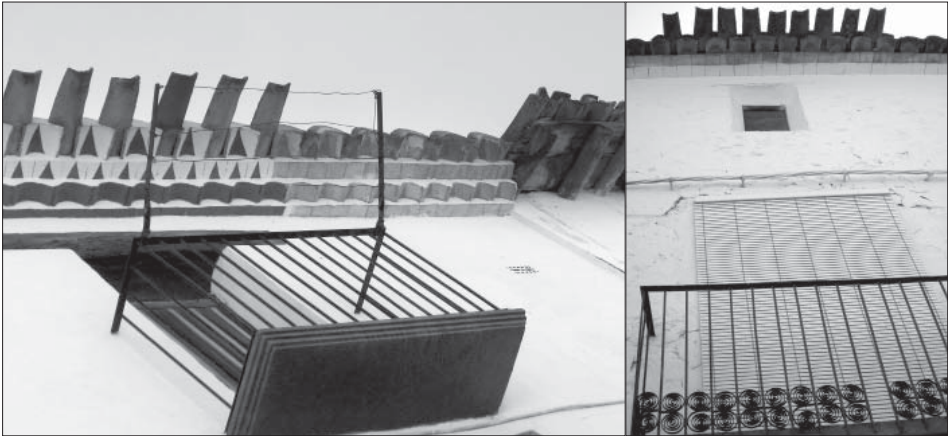

Canaleres a Castelló: cares, textos i números de fabricació seriada

dels desguassos metàl·lics de les canals de coberta, la qual cosa resulta una mena de gàrgola actualitzada en aquells llocs en què encara no hi havia la canalera decorada, ni la necessitaven.

La canalera apareix a finals del XIX, per tal de reconduir l'aigua recollida a la coberta fins al carrer o fins a l'aljub, en aquells llocs o espais urbanitzats en què no es vol deixar que l'aigua circule lliurement pels carrers o per l'aire; estem en zones urbanitzades que cal condicionar perquè l'aigua no siga cap molèstia ni per als carrers ni per als vianants; en qualsevol cas l'aigua de pluja s'ha de conduir fins al terra.

Una altra manera d'enviar l'aigua fora de la façana la tenim en la protecció que li dona a aquesta la situació d'algunes teules molt més volades que la resta del ràfec, com passa en aquells llocs en què a sota tenim la balconada o la porta principal de l'edifici. Aquesta és una manera més simple, però igual de profitosa per a la finalitat buscada. A més, ve lligada amb altres característiques que li confereixen aquest caràcter protector o profilàctic: la inscripció d'uns textos o símbols a sota de la volada que bé poden ser el nom del propietari, la data d'acabament de la construcció o diversos dibuixos i anagrames al·legòrics (un sol, una planta, un color, un dibuix...).

Ràfec sobreexit que protegeix la balconada. Ortells

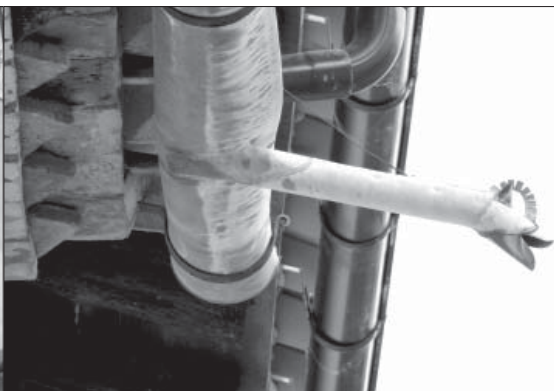
Azuébar

Així, encara en aquells llocs on aquesta qüestió de l'aigua que cau quan plou no significa cap problema, s'empra el desguàs metàl·lic (de llanda o de ferro forjat) que recull l'aigua de la canal de la coberta i la vessa a distància de la paret perquè no la pugui deteriorar.

En aquests desguassos, continua el símil i la intenció guaridora que se li dona a la gàrgola: que protegeixca la *casa* en el seu sentit més ample, amb la qual cosa res millor que acabar el desguàs amb un animalot amb aparença feréstega i amb expressió agressiva o dolenta.

Desguàs metàl·lic de ferro. Herbers

Desguàs metàl·lic de zinc. Herbers

Les cases i els edificis havien d'estar protegits contra qualsevol possible malefici, i l'aigua de pluja mal aprofitada ho podia ser (de fet ho era i ho continua sent)².

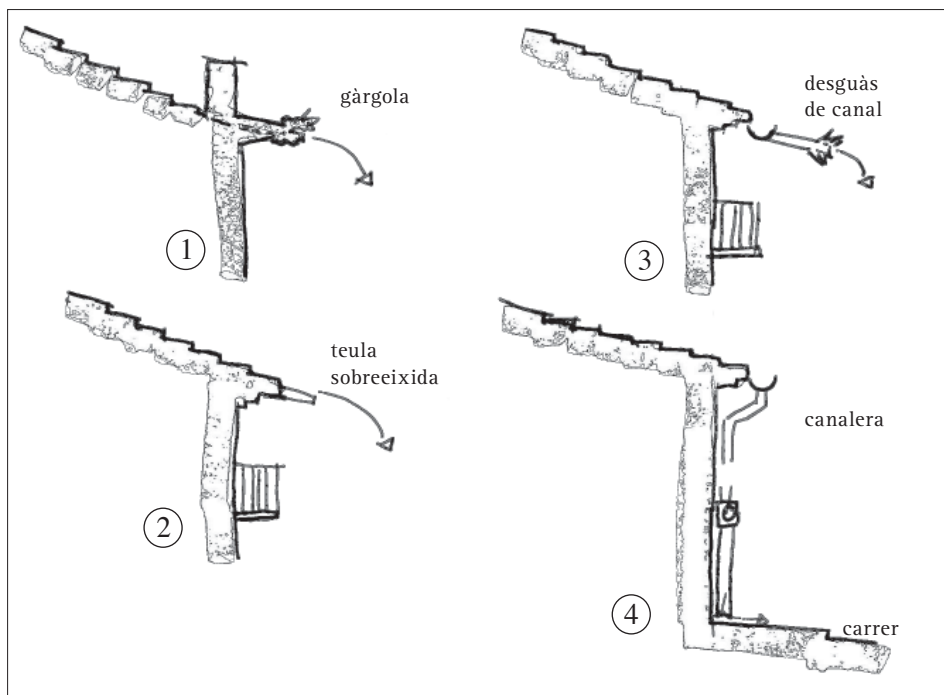
Les canaleres són fetes per a situar-se a la banda més baixa de la casa en contacte amb els vianants i els vehicles que hi passen, per la qual cosa són de material més resistent a l'impacte, solen ser de ferro colat (fos) i només se'n posen fins a una alçària prudencial (estem parlant de dos o dos metres i mig), la resta del material sols ha de conduir l'aigua i no li cal major resistència, per això s'empra en moltes localitats el zinc i, més escassament, els cadufos de ceràmica³.

Un esquema informatiu

Una manera de descriure l'evolució que explica com s'ha arribat a l'ús i a la forma que adopta la canalera, es pot veure en el dibuix adjunt (dibuix 1). Des de la gàrgola fins a la canalera, aquest element que expulsa l'aigua de coberta fins al carrer, tot i sabent que les cases d'habitatge de segles enrere no tenien desguàs canalitzat, ha tingut diverses variants, les més usuals de les quals les tenim a mà als nostres pobles. La gàrgola, per a vessar l'aigua, empra com a element visual de protecció algun animalot amb cara agressiva, ja que l'aigua no està controlada (va directament al carrer) i, amb les diferents propostes constructives posteriors i l'ús de diferents materials (teules sobreexides, canals de desguàs...), aquesta arriba a domesticar-se amb l'ús de la canalera, atés que l'aigua la portem on nosaltres volem, en aquest cas fins al carrer o algun altre indret (aljub, bassa...).

² En qualsevol cas, es tracta de protegir la casa, en aquest cas la façana, d'aquell mal que li podia produir l'aigua de pluja, que en el cas de les canaleres ja ha estat *domesticada*.

³ A la població de Sant Mateu encara se'n poden veure de cadufos de ceràmica.

Dibuix 1. Esquema evolutiu fins a la canalera. A aquest esquema li manca, entre el desguàs de canal i la canalera, el del mirador envidrat, el qual queda descrit en les fotografies d'aquestes notes.

Dibuix de l'autor

A Castelló

A Castelló es troba, igualment, el mateix element que he descrit abans referent a les canals de desguàs, però ací se l'anomena *xorrera* (en rebuts de contribucions i taxes municipals no molt antics es pagava contribució per xorreres⁴). Estan localitzats tots ells en miradors envidrats del recinte de la vila i concentrats en cinc o sis carrers:

- al carrer d'Amunt (núm. 94 i davant), en aquest cas de zinc (llanda) amb un quatre puntes
- al carrer d'Enmig, entre el carrer de Colom i el del Poeta Guimerà, als edificis que encara tenen els miradors envidrats (núm. 61-63-65-69)
- al carrer de Colom (núm. 26 i antiga ferreteria Dols)
- a la Porta del Sol, cantonada amb el carrer de la Trinitat
- al carrer Major (davant de la plaça de Santa Clara)

⁴ A la població de la Jana, s'aprova al desembre de 2007 la taxa de desguàs de canalons i xorreres.

Carrer d'Amunt

Carrer d'Enmig

Mirador envidrat al carrer Major de Castelló

La característica ací a Castelló és la seua dimensió, ja que a penes fan més de 15 centímetres de llarg i tenen un diàmetre molt menut, entre 2 cm i 4 cm. En resum, i no cal insistir massa, en aquest cas és un element amb característiques constructives (desguàs) i decoratives (figura simulada o integrada en l'estil arquitectònic) i a més amb dimensions menudes (que no destaca massa del conjunt del mirador) per inserir-lo dins del conjunt de la façana i, si és possible, que passe desapercbut. Amb açò, l'arquitectura d'autor assumeix i fa seua la simbologia d'aquestes figures perquè no les dissenya d'altra manera que la tradicional.

A Vila-real

Per poc que fem una passejada pels carrers del recinte de la vila, podrem observar el conjunt de les gàrgoles que rematen el campanar de l'església major, amb les característiques descrites més amunt (animalons d'aspecte feréstec) i també pels carrers

Xorrera d'un mirador envidrat al carrer Major a Vila-real

del voltant trobarem diversitat de cares a les canaletes així com miradors de recent creació (anys 40-60 del segle passat) i de construcció molt simple amb les seues xorreres (carrers de la Cova Santa, del Comte Albay, de Pere III, Major, de Ramón y Cajal...), i un mirador envidrat amb xorreres de construcció tal vegada de finals del XIX o primeries del XX al carrer Major Sant Jaume.

Així, a Vila-real cal destacar, pel bon estat en què es troba, aquest mirador envidrat del carrer Major, que encara conserva els desguassos de la coberta, que simulen animalons defensius, fets amb xapa de zinc, i que és, tal vegada, l'únic mirador amb aquestes característiques existent a la localitat, i que resta molt ben conservat. Pel que fa a aquest mirador, o bé és una imitació d'un anterior o bé s'han reaprofitat els elements de desguàs (la xorrera) d'un altre més antic, de la primera dècada del segle XX o anterior. Aquest es troba al carrer Major Sant Jaume, a tocar de la plaça de l'Ajuntament. Les altres xorreres són d'edificis més moderns, tal vegada dels anys 40-60 del segle XX i ja estan tan simplificades que són únicament un tub redó sense cap element decoratiu i simulador. Això sí, la diversitat de canaletes amb cares i textos és extraordinària i tal vegada convindria fer-ne un estudi exhaustiu i la catalogació d'aquest patrimoni.

Definicions

Gàrgola: *CONSTR.* Canal ixent, per on vessa, a distància de la paret, l'aigua de pluja que cau sobre la coberta d'un edifici, i que està esculpida en forma de figura humana o animal.

Canal: *a. CONSTR./TECNOL.* Conducte estret i allargat, amb la concavitat descoberta, fet de terrissa, zenc, plàstic, etc., destinat a conduir o a donar pas a algun líquid. *La canal del molí, del safareig.*

b. CONSTR./TECNOL. Conducte obert, de secció semicircular, que servix per a arreplegar l'aigua de la teulada.

c. CONSTR./TECNOL. Cada una de les teules posades, en una teulada, amb la cara còncava per amunt.

d. CONSTR./TECNOL. Cada un dels solcs formats per les dites teules, per on s'escorre l'aigua que cau damunt de la teulada.

Canalera: *a. CONSTR.* En una teulada, cada una de les fileres de teules que es disposen amb la concavitat cara amunt, perquè s'hi escórrega l'aigua de la pluja.

b. CONSTR. Ràfol o filera forana de la teulada.

Canaló: *1.* Canal xicoteta.

2. Canal de desaigüe d'una cuneta, d'una piscina, d'una teulada.

3. Canal que hi ha en el ràfol de la teulada per escopir l'aigua de pluja al carrer.

Baixant: *2. CONSTR.* Conducte de forma cilíndrica per on circula l'aigua bruta i de pluja des de les cases fins als albellons.

Xorrera: Gotera o raig que cau per un canal, per un forat de la teulada, etc.

Algunes referències

- CASTALDO, Lluís, *Les teules pintades, un patrimoni important*, III Jornades Sóller, 2009.
- COLL CONESA, Jaume, “Les volades ceràmiques pintades ornamentals al País Valencià. Aproximació al cas de Castelló”, en *Scripta in honorem Enrique A. Fabregat Conesa*, 1996, p. 423- 451.
- DIVERSOS AUTORS, *Bruixes, fetilleres i fades*, Caixa de Catalunya, Edicions del País Valencià, SA, 2002.
- GÓMEZ I GARCÉS, Miquel, “A Xodos, per dalt de les cases...”, *La Roca*, núm. 4, Xodos, agost 2012.
- LLADÓ I FONT, Jaume, “L’arquitectura rural i l’exorcització de sortilegis”, en *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria*, 1989, p. 38-44.
- NAVARRO IBÁÑEZ, Francisco, “Cuidando de mi casa y de mi gente: los elementos tradicionales de protección en Priego y su comarca”, en *Antiquitas*, núm. 15, 2003, p. 207-227.

Salustiano López Orba

SOBRE LA REINA QUE VA MORIR A VILA-REAL: MARIA DE LUNA

Hostal del Rei. Foto cedida per l'Arxiu Municipal de Vila-real

■ Sobre la reina que va morir a Vila-real: Maria de Luna

Sobre la reina que va morir a Vila-real: Maria de Luna

De la seua persona, de la seua mort
i alguns personatges del seu voltant

El 29 de desembre de 1406 moria a Vila-real la reina Maria de Luna. La seua mort va permetre a la historiografia local de finals del segle XIX i principis del XX imaginar un palau on hi havia un hostel i convertir una vila reial en un jardí per a esbarjo dels infants de la Corona d'Aragó. La seua circumstancial relació amb Vila-real desmunta aquests fantàstics i erronis enunciats. La seua biografia permet revisar i qüestionar el paper que tradicionalment la història dona a la dona en la societat. Formada en la cort humanista de Pere el Cerimoniós i Elionor de Sicília, el seu protagonisme en els moments més crítics del regnat de Martí l'Humà va ser decisiu en la transició del món medieval al modern. Rodejada de la millor intel·lectualitat del seu temps, el seu mecenatge es deixa sentir en personatges tan importants per a la nostra cultura com Francesc Eiximenis o Bernat Metge, en la ciència i en l'art amb obres tan significatives per al patrimoni valencià com la cartoixa de Valldercrist. Maria de Luna és l'exemple de reina carismàtica convençuda que cada una de les seues accions ha de ser l'espill on es reflectesca nítidament el poder de la casa reial.

El llinatge dels Luna en la casa reial d'Aragó

Segons manifesten la immensa majoria d'historiadors Maria de Luna (Maria Ferrenc de Luna) era aragonesa. Els seus pares van ser Lope Ferrenc de Luna, primer comte de Luna (senyor de Sogorb), i Brianda de Got (o d'Acquaviva) neboda del papa Climent V. La seua

Escut d'armes del rei Martí l'Humà i de la reina Maria de Luna
al claustre del monestir de Veruela (Saragossa)

família pertanyia a l'alta aristocràcia aragonesa¹. Probablement naix el 1357 o 1358 a Pedrola² (Saragossa).

Quan encara era una xiqueta s'acorda el seu compromís de matrimoni amb l'infant Martí, fill de Pere III el Cerimoniós. En els capítols matrimonials s'indica que en complir els 8 anys, hauria de ser entregada a la reina Elionor de Sicília, per a ser educada en la cort. No obstant això, la lectura dels registres de la reina de 1362 permeten afirmar que Maria de Luna no tenia més de quatre o cinc anys quan arriba a la cort d'Elionor de Sicília.

Maria de Luna s'educa en els principis de la doctrina compendiosa. Un retòric text que relata com Déu, creador de tot el que existeix, va establir des dels orígens de la creació, divisions i gradacions. En aquesta ordenació jeràrquica es fonamenten les relacions de dependència en el món feudal. El cavaller ha de defensar el prestigi de sa casa³. En conseqüència, les intrigues, conspiracions i traïcions, que es viuen a la casa reial, com en qualsevol altra casa senyorial del segle XIV, es justifiquen en la defensa de l'ordre establert i de l'estatus del poder de la família. A Maria de Luna aquest aprenentatge de l'art de la intriga palatina en defensa de l'honor de la família li serà de gran utilitat per a quan siga reina.

Primera esposa de Martí l'Humà, és reconeguda per Catalunya com a sobirana durant l'absència del rei. S'encarrega del govern, desplega una gran activitat i energia en uns moments particularment difícils per a la Corona, com a conseqüència de les pretensions al tron del comte Mateu de Foix, casat amb la infanta Joana, filla de Joan I i Mata d'Armanyol. Maria va saber rodejar-se d'hàbils consellers, sobretot de Francesc d'Aranda, la persona de la seua màxima confiança. El 22 de maig de 1397 el rei Martí torna de Sicília i desembarca a Barcelona. Maria de Luna li va entregar el govern del

¹ Convé recordar que son pare es va casar en primeres núpcies amb Violant d'Aragó (filla de Jaume II i germana de Pere III el Cerimoniós), de la qual no va tenir descendència. Son pare va morir el 1360 quan tenia 42 anys. La família Luna, oriünda de Navarra, descendeix del noble Ferrer, primer infant d'Aragó i Navarra. El seu fill, Bacalla, fou un home ric d'Aragó que es va distingir en la presa de Luna (Saragossa), en temps del rei Sancho Ramírez el 1094. Dels seus fills Lope Ferrer de Luna, Martí de Luna i Lope de Luna, arranquen els comtes de Luna. Cada una de les rames adoptà armes heràldiques peculiars. Després de la mort de Maria de Luna, la resta de rames familiars continuen mantenint poder i presència a la Corona d'Aragó durant algun centenar d'anys.

² S'accepta Pedrola com a lloc de naixement perquè és on son pare tenia la seua residència. Tanmateix, en tenir senyoriu per tot el regne d'Aragó és en l'actualitat impossible afirmar el lloc exacte del naixement de la futura reina. L'historiador Francisco del Vayo (1518-1593) en la seua *Historia de Xèrica* –inèdita fins 1986– afirma que l'infant i després rei Martí l'Humà “de ordinario tenía su asiento” a Sogorb i especifica: “por haber nacido la serenísima señora doña María, su mujer, en dicha ciudad”. I no em sembla descabellada aquesta afirmació donada la gran diferència entre Sogorb i la resta de llocs del territori feudal dels Luna.

³ RIQUER, Martí de, *Lletres de Batalla*, editorial Barcino, 1988, vol. I, p. 117: Lletre de Joan Marrades a Joan Tolsà.

regne, encara que la reina, actuant com a lloctinent, es va mantenir activa en la política de la Corona.

Des de finals del segle XIII en el món que coneix Maria de Luna s'havia imposat la cultura escrita. En la cort de Pere III el Cerimoniós, els cortesans es delectaven discutint qüestions de casuística teològica, es llegien tractats de medicina en llengua vulgar, tenien com a mestres d'estil i ètica els grans escriptors llatins antics, de Ciceró a Sèneca. Des de 1389 Petrarca era l'autor més llegit. El mateix rei és un dels millors trobadors del seu segle. Pere III es coneixia amb el sobrenom de Cerimoniós per la seua devoció per l'etiqueta de palau i els seus ideals cavallerescos. En conseqüència, Maria de Luna rep una acurada educació humanista i cortesana, de la qual farà gala al llarg de tota la seua vida. Viurà sempre rodejada per la intel·lectualitat cultural i política més selecta del seu temps. Gràcies a aquestes relacions intel·lectuals la comtessa de Luna no es deixa influir per l'ambient fastuós i frívol de la cort de Joan I.

Les capitulacions matrimonials de Maria de Luna amb l'infant Martí són tota una lliçó d'un matrimoni de conveniència amb què reforçar el poder reial. Maria aporta com a dot els llocs de Celsa, Pedrola, Bardallur, Plasència, La Puebla (Aragó) i mig lloc de Belchite al regne d'Aragó, així com la ciutat de Sogorb i la vall d'Almonesir al Regne de València. L'infant, el senyor Martí, duc de Montblanch, li assignà per a despeses de la seua cambra els de Berbegal, Bolea, Pertusa i Loarre a Aragó i la Vall d'Uixó a València. A l'infant Martí se li dóna el senyoriu de Xèrica⁴. El matrimoni de Maria de Luna amb l'infant Martí assegurava per a la casa de Pere el Cerimoniós un territori ric i estratègic.

El poder de la reina en la Corona d'Aragó

El diumenge dia 13 de juny de 1372, Maria, hereua del comtat de Luna i del senyoriu de Sogorb, es va casar amb l'infant Martí a la catedral de Santa Eulàlia de Barcelona. Maria tenia 15 anys i Martí acabava de complir els setze. D'aquesta unió van nàixer quatre fills: Martí, Jaume, Joan i Margarida. De tots ells només va sobreviure un, el primogènit, Martí el Jove, Martí I de Sicília, que amb el temps va ser rei de Sicília⁵. Els seus altres tres

⁴ Maria de Luna no fou la primera elecció del rei Pere el Cerimoniós per al seu fill Martí. El rei havia pactat amb Pere de Xèrica, que l'infant Martí es casaria amb Joana, hereua del senyoriu de Xèrica i altres terres. Aquest acord desapareix quan el rei Pere aconsegueix aquest senyoriu sense haver de cedir a canvi el seu fill, l'infant, en matrimoni. COSTA i PARETAS, Maria Mercè, *La casa de Xèrica i la seva política en relació amb la monarquia de la Corona d'Aragó (segles XIII-XIV)*, Fundació Noguera, Barcelona, 1998.

⁵ El seu fill, més conegut com Martí el Jove, fou rei de Sicília i es va casar primer amb Maria de Sicília, d'aquesta unió va nàixer l'infant Pere, el qual va morir. Contrau segones núpcies amb Blanca de Navarra amb la qual va tenir l'infant Martí que també morí. Tanmateix té dos bastards; una filla, anomenada Violant amb Agotuça Pesci i un fill, de nom Fadrique (Frederic) amb Tharsia Rizzari. Després del Compromís de Casp, el nou rei elegit Ferran d'Antequera, reconeix a Fadrique com a duc d'Arjona, comte de Luna i senyor de Sogorb.

fills van morir en plena infància i van ser tots ells soterrats a la cartoixa de Valldecrist.

La personalitat de Maria de Luna destaca d'entre les reines consorts d'Aragó. La historiografia moderna l'ha qualificat amb el títol de la Gran, justificat el qualificatiu en la prudència i alts dots i qualitats que va demostrar per a governar. És impressionant la seua energia en la defensa de la corona del seu marit Martí –absent a Sicília– a la mort del seu germà Joan I el Caçador. Maria de Luna s'imposa a tots els pretendents que intriguen per a disputar-li la corona al seu marit. És aquest un episodi per a estudiar en profunditat, com a exemple de la seua personalitat⁶.

En moments crítics i crucials del regnat és la reina qui exigeix al rei respostes i reaccions més enèrgiques. Són les que s'esperen en un món d'intriga i violència. No obstant això, el rei Martí, sovint, fa gala del seu apel·latiu: l'Humà. Viu immers en una vida contemplativa⁷. No és exagerat afirmar que el seu regnat es va sostenir gràcies a la reina Maria de Luna. Així, es pot comprovar en el seu suport a la reivindicació dels pagesos de remença o les lluites de bàndols protagonitzades a la ciutat de València pels Centelles, Díaz, Vilaragut i Soler. El rei davant de les notícies que arriben de València reacciona amb passivitat. Serà la reina qui, el 1404, busque la mediació en el conflicte del papa Benet XIII. Davant de l'oposició a la intervenció papal en el conflicte, Maria de Luna, després de diverses negociacions sense èxit amb els bans litigants, acudeix al Consell de València el 15 de novembre de 1404 i aconsegueix la firma d'uns capítols de pau i treva. Dos anys més tard, es repeteixen els enfrontaments violents entre les cases nobiliàries valencianes. La reina escriu al rei sol·licitant-li la seua vinguda a València, que contínuament ajornava, reprenent-lo àcidament per la seua actitud. Al final serà el dominic fra Vicente Ferrer qui crida pel consell de València pacífic a aquestes lluites intestines el 1410.

El seu confessor i conseller, Francesc Eiximenis, gens adulator i molt menys amb les dones, en una carta enviada al rei Martí, amb data 15 de juliol de 1372, diu: “Senyor; la senyora duquesa sa comana humilment en vostra gracia. Sapiats señor, que viu axí com se pertany de dona excellent e savia e de muller de tan gran señor, en molta honestat e bonea e per aytal se fa tenir davant Deu e davant de homens”.

I açò ens porta a reflexionar, juntament amb altres accions de Maria de Luna, a admetre una certa superioritat en capacitat de govern sobre el seu marit, amb un tacte tan exquisit que mai el va deixar en ridícul i procurava que paregueren decisions molt espontànies del rei. Aquest saber fer de la reina Maria ho reconeix el mateix rei Martí: “Tot aço Reyna, leexam nos a vostra bona e industriosa saviesa”.

⁶ Sabrà recaptar el suport de les seues decisions al seu voltant familiar més pròxim (la casa), sobretot amb el seu germà bastard, major que ella, Ferran Lope de Luna, totalment integrat en la Cort i exercint llocs de gran importància.

⁷ Personalment crec que haguera sigut un bon cartoixà.

Un dels personatges que millor coneix els amagatalls de la cort és Bernat Metge. Caigut en desgràcia i empresonat per Maria de Luna, escriu en *Lo somni*, aquest llarg i interessant elogi sobre “la saviesa e indústria e bons tractaments” de la reina:

No crec que hi hagi ningú que pugui superar la seva subtilitat, la seva comprensió i la seva valentia per emprendre grans obres; i això, jo ho puc saber millor que ningú, ja que amb els meus humils recursos l'he servida molts anys.

Si en endavant et parlen d'amor conjugal i no esmenten especialment aquesta dona, considera mal historiador i erudit poc fiable aquell qui et parla, perquè has de saber que son poques les que han estat capaces d'igualar-la.

Veig clarament que he parlat d'una manera molt prolíxa; per això, encara que se m'acuden moltes altres virtuoses de qui podria parlar, conclouré breument amb la reina Maria, que ara regna, no pas perquè li correspongui ser la darrera per tenir menys virtuts, sino per tal d'atorgar-li més preeminència i honors. Ella serà la clau que tancarà l'obra, la signatura al final del document i el segell que li dona validesa. Son tantes les virtuts que la fan digna de lloança, que no sé per on comensar; pero, ja que abans he esmentat l'amor conjugal, ara hi afegiré alio que encara no s'ha dit. Alguns poetes celebren amb moltes alabances el gran amor que Penélope sentia per Ulisses, el seu marit, a qui no oblidà durant la seva llarga absència. Penélope digué que mai més no prendria un altre home per marit, si Ulisses no tornava, perquè ella volia morir sent la seva esposa.

És veritat, a parer meu, que li demostrà un gran amor; pero no es pot comparar amb l'estima que la reina Maria demostrà sentir pel senyor rei: no tan sois el recordà durant molt de temps, mentre ell lluitava per sotmetre, corrent grans perills, el regne de Sicília, esperant-lo mig vídua i, segons l'opinió comuna, amb la por de no tornar-lo a veure mai més; sinó que, a més, per sostenir-lo i poder-lo socorrer, va vendre tot allò que tenia per enviar-li un gran nombre d'homes armats i molts diners, mentre ella vivia en condicions d'una gran inòpia i necessitat, tenint en compte el seu estament.

Sovint m'ha sorprès, i encara ara em sorprèn, la gran paciència que va demostrar després de ser elevada a la dignitat de reina, quan alguns atrevits, en veure que ella no volia complaure les seves peticions injustes, deien davant de sa aïtesa: «Encara no sabeu si sou reina.» Oh, paraules dignes de les orelles de Nero! Oh, terra sorda i injusta, com és que no vas engolir aquells homes, com els passà a Datan i Abirom, a qui Déu condemnà a aquest càstig per un delictes semblant?

Quanta saviesa no va demostrar quan, en absència del senyor rei, va aconseguir foragitar del regne el comte de Foix, el qual hi havia entrat amb intencions hostils i acompanyat de lladres molt poderosos, al·legant tenir drets sobre el regne? De drets, però, no n'hi tenia pas més que tu.

El nostre exèrcit diu que foren ells qui els van fer fora, volent donar a entendre que van fer com Fabi Màxim, que vencé més batalles per Roma sense lliurar cap batalla,

que altres combatent els enemics. Sàpigues que en realitat (i die una ximpleria, perquè tu que ets un esperit ho saps millor que jo) no els va fer fora sino la saviesa, la indústria i el bon capteniment d'aquesta senyora, junt amb els grans preparatius que va fer i l'ajut que van enviar la nostra insigne ciutat de Barcelona i el regne d'Aragó. Va ser ella qui espantà i féu fugir els enemics, tal com el lleó espanta el cérvol i el grifó la grua.

No em puc estar d'esmentar encara una obra seva molt digna de ser recordada, que va fer mentre se'ns perseguia, i amb això enllestiré. Si ella hagués deixat que es colpegés l'esquena dels que érem justos amb la verga dels pecadors, i que se'ns jutgés tal com ells volien, els nostres enemics i perseguidors li haurien donat tot allò que hagués volgut demanar; ella, però, va preferir fer justícia i passar privacions, abans que aconseguir injustament allò que hauria estat corn veri per a la seva consciència.⁸

Maria de Luna sap que la seguretat de la casa reial depén de la fidelitat de la seua clientela. Assegurar la fidelitat amb retribucions econòmiques és una pràctica ben coneguda en l'actualitat. En l'època de la reina, les dames de Maria de Luna tenien assignades per a la seua provisió cinc sous i sis diners diaris. Quantitat sensiblement superior als divuits diners diaris que apareixen en els comptes quan era només comtessa de Xèrica i infanta. A banda d'aquestes quantitats les dames rebien diverses quantitats anuals per a vestits, que oscil·laven sobre els 360 sous. Lògicament, la proximitat quotidiana al cercle més íntim de la casa reial justifica aquest augment salarial. En canvi, a mesura que el cercle de la seua clientela s'amplia els salaris són menors. Així els estipendis rebuts per les cambreres i homes de peu o escuders de les dames era el mateix el 1376 que el 1400, deu diners per a les cambreres i nou diners i mig per als escuders⁹.

El mecenatge de Maria de Luna, espill de la supremacia de la casa d'Aragó

La presència de músics, poetes i escriptors en les corts humanistes del segle XIV són un constant flux d'intercanvis culturals. Una de les majors aficions de la reina era la música. Segons demostra Áurea L. Javierre Mur, apareixen adscrits a la cambra de la reina els músics: Juan de Lauria, Antonio de Muleto, Martín de Bruna, i els sicilians Guillen de Munt i Nicolao Castell amb els ministrils de corda Bernardo Ça Rovira i Cola Drago. Tots ells són transmissors de notícies, modes, nous gustos culturals. Alhora que difonen la imatge del poder de la Corona d'Aragó en les Corts a les quals es desplacen en busca de mecenatge¹⁰.

⁸ METGE, Bernat, *Lo somni*, (edició Alba Dedeu), editorial Barcino, Barcelona, 2012.

⁹ CLARAMUNT, Salvador, "Un pliego de cuentas de Maria de Luna conservado en el Archivo de la Basílica del Pino de Barcelona", *Estudios dedicados al profesor D. Julio González González*, Universidad Complutense, Madrid, 1980, p. 75-88.

¹⁰ En aquesta època era molt usual que els músics anaren d'unes corts a unes altres amb una doble finalitat: donar a conèixer la música d'altres corts i països, així com incorporar al seu repertori, al mateix temps, la de la cort on actuaven com a enriquiment musical i augmentar currículum.

Estàtua de Maria de Luna a Sogorb

El llibre en la cort d'Aragó també és un símbol de poder. La reina té una biblioteca de manuscrits bellament miniats. Entre els seus títols trobem el *Vita Christi*, la *Pasión de Jesucristo*, un llibre d'oracions profusament miniat per Pere Soler, un saltiri de Pedro Blanch, diversos breviaris, tots ells il·luminats amb exquisitat. A aquestes joies bibliogràfiques cal afegir aquelles dedicades a la reina pel seu autor, en especial *Escala Dei* o *Tratado de la Contemplación* de Francesc Eiximenis o l'obra escrita en català *Arra Animae*. Manuscrits luxosos i dedicats en prova de gratitud són una clara mostra del poder del mecenatge de la reina. L'adquisició o encàrrecs de Pere el Cerimoniós de manuscrits il·luminats per Ferrer Basa o Mafré Ermengau no són només una mostra de

cultura de la casa reial en una societat cortesana on pocs entenen el llatí o el lligem amb dificultat. Un còdex de luxe en extrem il·luminat és, abans que res, una clara mostra del poder que té la casa d'Aragó com a client de productes refinats i costosos. El llibre és abans que res la imatge del poder.

On millor se simbolitza el poder és en les propietats materials que tenia Maria de Luna. Es presenta en públic amb vestits molt guarnits, cavalca en cavalleries guarnides amb riques cadires de muntar i arreus meravellosos, vertaderes obres d'art, descrites al detall en la correspondència de Maria de Luna, que es conserva a l'Arxiu de la Corona d'Aragó.

Convé recalcar aquest segon aspecte en una cort itinerant com la de Maria de Luna. En els desplaçaments el poder de la reina se simbolitza en la cavalleria. La cavalleria ricament guarnida distingeix no sols al senyor del vassall, també que destaca, sobretot, la qualitat de cada casa senyorial. Per això no és estranya la insistència de Maria de Luna reclamant *jaezes* per a la seua muntura. A Saragossa reclama a l'argenter Francisco Vilardell de Barcelona que li envie amb urgència la cadira i el fre de plata que li havia encarregat. Al mateix temps encarrega a l'orfebre Pedro Jordá de Barcelona una altra cadira de cavalcar de plata i una altra coberta de drap blanc brocat d'or. A l'argenter Francisco Vilardell li reclama la guarnició d'una sella de muntar, amb els seus arreus de "guarnir la dita silla d'argent". A Pedro Manera li demana un fre amb els escuts de la casa reial i dels Luna. En un altre viatge i des del mateix lloc, Maria de Luna dóna instruccions "a nostre feel cambren en P. Marçal para la guarnición de una silla de montar forrada de aceitoni azul, bordado, con los arreos guarnecidos de perlas". Des de Barcelona, un 17 de febrer de 1401, demana al bisbe de Sogorb "una bona mula de pel argentat o gris", que fera joc amb un vestit blanc que tenia¹¹.

Una altra mostra del poder de la casa reial es manifesta en la vestimenta. El vestit personal de la reina es tria i està cuidat al detall. Tria les teles més riques i els colors més nobles; dóna instruccions sobre la confecció, adorns i detalls mínims. És una vertadera estilista i una gran dissenyadora, com es pot comprovar als registres d'Albalaes 905-920. Se sap per aquesta documentació que els seus sastres van ser Ramón Guasch i Andres Gaço; el pellisser va ser Antonio Font a qui la reina li remetia les teles d'ermí i de "vayres".

Les exquisitats de la taula de Maria de Luna freguen el sibaritisme més exquisit. En tota cort o casa senyorial trobem una àmplia representació de personal domèstic dedicat a satisfer el servei de cuina i taula: majordom, boteller, *panisser*, *coch*, *sobrecoch*, *tayladorer*, museu, sotscomprador, argenters, *lavanera*. Pròsper de Bofarull Mascaró va publicar les *Ordenacions fetes pel molt alt senyor en Pere terç Rei d'Arago sobre el regiment de tots els oficials de la sua Cort*. En aquestes ordenacions es comprova la cuidadosa reglamentació i jerarquia que regeix la vida quotidiana en la casa reial.

¹¹ Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Cancelleria. Registre, 2349, f. 17; cit. JAVIERRE MUR, Àurea Lucinda. *Maria de Luna, reina de Aragón (1396-1406)*, Institut Jerónimo Zurita (CSIC), Madrid, 1942.

En la cuina del segle XIV el poder i la riquesa es mesuren pel consum d'espècies. A la reina Maria li agrada el gingebre i en especial el verd; i donat el seu estat de salut pren ben sovint caldo de gallina i sobretot les garretes de la gallina. Pel que fa al peix, li agrada especialment l'esturió i s'encarregava el Ball de Tortosa de portar-li els de la desembocadura de l'Ebre per ser de millor qualitat. Quan estava a Altura, el novembre de 1401 ordena al seu administrador, Jacobo Pastor, que compre

“XX pernils de cansalada de Sabadell de la pus fina e mellor que trovar puscats” i encarrega “C formatges de Mallorques, XX formatges torredors de Andorra, ben grasos”. El papa d'Avinyó Benet XIII amb data 9 de maig 1397 concedeix a Martí, rei d'Aragó i a la seua esposa Maria, reina d'Aragó, que puguen menjar carn i lacticinis durant la Quaresma i altres temps prohibits a petició dels reials esposos¹². Quant a les fruites, solia encarregar-les als llocs en què eren famosos la seua qualitat. Els documents citen peres de Daroca, raïm de l'Alcora, Llcena i Figueruela, i també figues, bresquilles i taronges. Al final del dinar se servien dàtils, castanyes, nous i els formatges. De vegades se servien pomes confitades.

Mata-segells de Maria de Luna

Les vaixelles estaven llaurades per experts orfegres que eren principalment jueus de Barcelona –dels seus tallers la reina posseïa una de les millors col·leccions de vaixel·la, heretada de sa mare, especialment de plata daurada; moltes de les tovalles eren de l'aljama mora de València.

Com es comprova en la carta remesa a l'argenter Barthomeu de Rada, Maria de Luna se serveix de les joies no sols com a ornament amb què guarnir la seua figura reial, sinó, sobretot, pel poder curatiu i protector que aquestes tenen davant de la malaltia. La reina Maria no gaudia de bona salut. No s'escapà al contagi hipocondríac que caracteritza a la Cort Reial. En el seu temps les constants pandèmies –com la mortaldat dels infants de 1362 o la dels mitjans el 1371– obliguen a protegir-se amb qualsevol mitjà màgic del contagi. Les seues cunyades i la seua sogra estan obsessionades per evitar la malaltia. Mata d'Armanyac utilitza una mescla en pols de safirs, perles, maragdes i altres pedres precioses com a remei curatiu, Violant de Bar també creia en aquestes pocions i la seua sogra, la reina Elionor de Sicília, sempre portava com a amulet curatiu un pom d'ambre.

¹² Arxiu Secret Vaticà, Registre d'Avinyó, 303, f. 483r., cit. CUELLA ESTEBAN, Ovidio. *Bulario aragonés de Benedicto XIII (Papa Luna)*, Fonts Històriques, Institució Ferran el Catòlic.

Anvers i revers del segell de Maria de Luna. Sagarra núm. 163

L'astrologia i l'alquímia formen part de la ciència mèdica de la cort en què viu Maria de Luna. El seu cunyat, Joan I el Caçador, es preava de ser astròleg i alquimista. El seu marit, el rei Martí, va protegir l'alquimista francès Jaime Lustrach en la seua recerca de la pedra filosofal. El seu sogre, Pere III el Cerimoniós, és més pragmàtic. En la seua vida i malalties quotidianes la ciència mèdica conviu amb el món màgic però, en moments pandemics crítics, es contracta un metge per a la casa reial –dos sous diaris de sou fix i amb gratificacions especials en casos difícils. La majoria d'aquests metges de la casa reial són àrabs i jueus. En la cort es distingeixen per la seua vestimenta “calzones de paño de Carbona negro, ropa de biffa lisa o listada (una especie de rayadillo) y un gorro”. Entre ells destaquen Jucef Avernaduc d'Osca i Mossé Alazar i el seu fill Ezdra Alazar¹³.

La salut quotidiana de la reina està en mans de dones com Na Ceti (febrer de 1368), la metgessa de Santa Coloma de Queralt, Na Floreta Canoga, Na Bellaire i Na Pla, mullers, respectivament, de Samuel Gallipapa i Jafuda Gallipapa, jueus de Lleida. El 1381, Bonanada supera en fama a les anteriors –l'infant Joan (Joan I d'Aragó), sol·licita els seus serveis per a la seua dona Violant de Bar. Quan la salut de Maria de Luna empitjora, la documentació ens descobreix en l'entorn més íntim de la reina els metges més coneguts de la història de la medicina del segle XIV a la Corona d'Aragó: Pedro Ros de Ursins, arquitec de Pere III el Cerimoniós, des de 1351; Domingo Ros de Ursins, metge de cambra de Martí l'Humà cap a 1404, acompanya la reina en els seus desplaçaments i viatges. El responsable directe de la salut de la reina és Pedro Soler¹⁴. No són estranyes en la documentació reial, cartes entre la reina i el metge, com aquesta, datada a Barcelona

¹³ La reina Violant encomanava a Pedro Torellas el 1394 la tasca de valorar la idoneïtat dels metges cristians, jueus i moros del seu regne. Hem de fer notar que la reina Violant va aconsellar ometre de la relació a determinades persones. Tot açò succeïa en l'entorn de Maria de Luna. Molt abans l'infant Joan el 19 de març de 1378 va disposar exempcions per a Junez Trigo, “cirurgicos domus nostre”, qui també va estar al servei del Sr. Lope, arquebisbe de Saragossa.

¹⁴ A Pedro Soler el podem considerar el principal metge de la Cort i al qual la reina li tenia major confiança; possiblement fou valencià i era tal la seua fama que després del Compromís de Casp va continuar sent metge de Ferran d'Antequera.

el 27 de gener de 1405:

Maestre Pere. Sabent qu'en haurets plaer vos notificam ab la present, que nos per gracia de Deu, son ben guarida del accident que havem haut segons sabets. Ne despuys vos partir de nos havem hauda alguna dolor de cap quens haia agreuiada sino en tan poca quantitat que no es en compte algu. Pregant vos tan affectuossament com podem, que per conservació de la sanitat e bon stament de nostra persona com haïam en vos affeccio e speranza singular, vullats venir a nos al temps quens prometes sens algu altre intervall i dilació de temps car plaer e servey nos en farets fort agradables que molt vos gahirem. Dada en Barchinina sota nostre segell secret a XXVII diez de janer del any MCCCCV.-La Reyna.-Dirigitur Magistro Petro Soler.¹⁵

Juntament amb Soler, trobem Francesc Granollac, metge del rei Joan I el 1387 i després de Martí:

Més endavant tingué cura del rei Martí també bastant delicat de salut i del seu nét Frederic, comte de Luna i fill bord de Martí de Sicília així com de la reina Maria. El fet de que tota la família demostrés tenir-l i gran confiança no exclou l'existència de freqüents consultes a altres metges, com Domenec Ros, que intervingué amb Marc Sescorts i Ramon Gavh, Pirurgians, i el mateix Granollacs en l'operació feta a la reina poc abans de morir.¹⁶

Aquesta intervenció quirúrgica és, segons Daniel Girona Llagostera, “la darrera malaltia de la reina Maria de Luna (1406)”. Una “forunculosi a l'anca”¹⁷.

Per punició de nostres pecats e salvació de la nostra anima: Valldecris

Les cartoixes valencianes de Portaceli i Valldecris van ser des dels seus començaments importants focus d'atracció espiritual i irradiació intel·lectual. *El Sumari de la Fundació i*

¹⁵ Podríem resumir que els metges principals que Maria de Luna va tenir foren Pedro Ros de Ursins i el seu familiar Domingo Ros de Ursins; Pedro Soler, el més sol·licitat per la reina i finalment Francesc Granollac. Tanmateix, a més dels citats i de forma més ocasional, segons ens indica Àurea L. Javierre cita “los maestros Guillen Gasol, cirujano de Tortosa; Marco les Corts; Guillen Ça Garriga; Ramón Dugà (o Gavà?) Domingo Churana (possible metge accidental en la seua recaiguda a Traiguera i una metgessa mora del lloc de Castro” JAVIERRE MUR, p. 170.

¹⁶ BATLLE I GALLART, Carmen, “Els Granollacs, una família de metges de Barcelona”, *III Congrés d'Història de la Medicina Catalana*, Lleida, 1981.

¹⁷ Aquests metges famosos al servei de Joan I i de Martí I, entre ells Francesc de Granollacs, acaben en la indigència, entre els pobres i assistits pel baci de la parròquia de Santa Maria del Pi. BATLLE I GALLART, Carmen, “Els Granollacs, una família de metges de Barcelona”, *III Congrés d'Història de la Medicina Catalana*, Lleida, 1981.

Edificació del Monestir de Valldechrist, escrit pel monjo cartoixà Francesc Marques l'any 1566, proporciona una completíssima informació sobre els orígens del monestir¹⁸.

Tradicionalment s'atribueix la fundació i manteniment del monestir cartoixà de Valldechrist al rei Martí, s'oblida que qui predisposa el rei perquè fora la cartoixa va ser la reina Maria de Luna, no tan sols va oferir les seues terres per a l'edificació de la cartoixa, sinó que també es va comprometre al seu manteniment i va contribuir que fóra un focus d'atracció amb les seues visites¹⁹.

La fundació de Valldechrist està rodejada d'una aura de llegenda. Es conta que el príncep Martí tenia com a amic predilecte un patge de son pare anomenat Bernardo Cafabrega. Aquest patge es va fer cartoixà i va professar a la cartoixa d'Escaladei. El príncep Martí la visitava amb molta freqüència. Aquestes visites van despertar en el rei una gran simpatia cap aquesta orde monàstica. Menys pacífica i beatífica és la raó de la fundació donada per José de Valles. La decisió de fundar la cartoixa la pren el príncep després d'un aterridor son sobre el Judici Final:

vio baixar del Cielo à Jesu-Christo, à cuya presencia los elementos, y tierra temblaron, y todas las virtudes celestiales se conmovieron, y tocando los Ángeles unas trompetas, vio resucitar todos los mortales en un instante con los cuerpos que antes tenían, y que fueron presentados en el Tribunal de Jesu-Christo, que venia con soberana Majestad acompañado de multitud de Ángeles para juzgar à cada uno según sus obras. Estando, pues, el Infante à vista de este juicio, despertó temblando, lleno de temor y miedo, lo que avivó sus deseos, y resolvió fundar una Cartuxa para templar el rigor divino, quedando de esta visión muy reformado en sus costumbres, y con tan ardientes deseos de esta fundación, que hizo voto solemne de efectuarla.²⁰

L'infant Martí va insistir emplaçar la cartoixa en una vall com el de Josafat, on, segons la Bíblia, tindrà lloc el Judici Final. L'elecció de la vall de Cànova per a la construcció del monestir cartoixà, segons la tradició pseudohistòrica, va ser aconsellada per un pelegrí que havia caminat per Terra Santa.

S'oblida la llegenda, la tradició i la història que les terres on s'estableix la cartoixa eren

¹⁸ GIMENO BLAY, Francisco M. "Frare Bernat: "Vos scrivim...per fer la fundació de Vall de Jesucrist", *La Cartuja de Valldechrist*, Fundació Mutua Segorbina, Sogorb, 2008, p. 141-181.

¹⁹ Tanmateix Maria de Luna tenia predilecció, heretada per la seua família, pel monestir de Santa Maria de Veruela, fundat pels seus avantpassats i on reposen grans personalitats de la Corona d'Aragó i on fou soterrat son pare. No obstant això, realitzava donatius a certs monestirs i algun que altre convent.

²⁰ *Primer Instituto de la Sagrada Religión de la Cartuxa. Fundaciones de los conventos de toda España, mártires de Inglaterra y generales de toda la Orden por el doctor D. Joseph de Valles, en 1732*, p. 191-196.

part del patrimoni de Maria de Luna. Fet que indubtablement pesa en les arques de l'infant a l'hora de triar la ubicació de Valldecríst²¹.

En temps de pandèmies, les fundacions religioses i hospitalàries serveixen per a guanyar el perdó etern. Si tenim en compte la cronologia de la fundació de Valldecríst i la sobreposem a la de les epidèmies que pateix la Corona d'Aragó, les coincidències obliguen a pensar que una reina amb la salut malparada volia saldar els seus deutes amb el més enllà amb una fundació com la de Valldecríst:

Con entena que mostré señor De, nos ha donat lo dit accident per mes be nostre, ço es per punicio de nostres pecats e salvacio de la nostre anima... (y continua)... nos nons hi devem fer res, ans ho devem sofferir pacientement e be, havem deliberat conformant nos ab lo voler de nostre Senyor Deu, de no fer res en lo dit accident, ans volem la passio daquell sofferir pacientment.²²

La fundació de la cartoixa de Valldecríst es reconeix jurídicament per la butlla de Climent VII de 21 d'abril de 1385. Entre 1385 i 1407 el mas de la vall de Cànovas en què s'estableixen els primers sis cartoixans de la comunitat es converteix en cartoixa protegida per un mur exterior. Naixia la cartoixa amb una renda anual per al suport dels frares de quatre mil sous de renda, donats per l'infant, i dos mil **sous** i seixanta cafissos de blat, aportats per la seua dona.

En la fundació del monestir franciscà de Sant Esperit de Gilet, situat a la vall de Tolú, concorren circumstàncies semblants. D'acord amb el que expressa el senyor Martí: "Tot aço Reyna, lexiu nos a vostra bona e industriosa saviesa", des de 1402, Maria de Luna intervé directament en la localització, primeres donacions i concessió de la butlla *Eximieae Devotionis Affectus* per a la fundació de Gilet²³.

²¹ El mas i les terres en les quals s'estableix la cartoixa estaven arrendades a la viuda Sevilla López i a Miguel Castelló, veïns de la ciutat de Sogorb.

²² ACA. Reg. 2351, f. 65., cit. Maria de Luna, reina d'Aragó (1396-1406). JAVIERRE MUR, Àurea. El seu confessor, Francesc Eiximenis, era franciscà. Açò ens recorda que el rei Martí va modificar i establir la norma "que només els franciscans podien ser els confessors de la família reial". Pel que sembla, aquesta decantació de Martí cap als franciscans es deu a la influència de fra Juan de Tahust, franciscà, confessor de Martí, a qui va acompanyar a Sicília SILLERA, Nuria, *Maria de Luna; poder, piedad y patronazgo de una reina bajomedieval*, (traducció de Virginia Tabuenca Cortés), IFC, Saragossa, 2012.

²³ "Pare Sant. Nos per rao del notable, monastir que de pressent volem constituir proper la villa de Muruedre, en una muntanya appellada Tuliu, en lo qual staran cert nombre de frares qui tindran la Regla de Sent Francesch a la letra, havem necessariament obtenir de la vostra santitat les coses contengudes en una scedula sepulta en la pressent, per que Pare Sant ab aquella maior affeccio que podem humilment vos supplicam e per do de gracia singular vos demanam, que sia merce vostra de atorgarnos les dites coses liberalment e prompte segons nos plenerament confiam de la vostra beatitud, la qual lo Rey dels Reys vulla al regiment de la sua sancta escleia, longament conservar. Dada en Valencia sots nostre segell secret a XXII dies de maig del any de la nativitat de nostre senyor MCCCCII. – La Reyna. Domina Regina mandavit mihi Anthonio Valls".

La mort d'una reina en una vila reial

En el butllari de Benet XIII, més conegut com el papa Luna, hi ha una dada d'interés sobre la mala salut de la reina Maria de Luna. El 16 d'agost de 1403 Benet XIII concedeix a la reina d'Aragó, atesa la seua contínua malaltia, el privilegi d'altar portàtil per tal que en la seua pròpia habitació o en la seua capella pugui celebrar-se missa i els oficis divins, fins i tot “en tiempo o lugar de entredicho, a los cuales pueden asistir todos sus familiares, tanto con su presencia como también con su ausencia”²⁴.

Avança desembre de 1406 i també el deteriorament físic de la reina. Allarga l'estada a Montserrat deu dies per agafar les forces que li permeten arribar al costat del rei Martí. Aquest creu que no és oportú el viatge i li envia el seu confessor perquè la'n dissuadesca. Per descomptat, no ho aconsegueix i la reina es prepara per al seu últim i més dur viatge. No arribarà a València ni a veure el seu marit. Què motiva aquest viatge tan inoportú a València, atesa la malparada salut de la reina?

Generalment la reina es desplaça sobre una muntura o en baiard.²⁵ No obstant això, en aquest, el seu últim viatge, a causa del seu mal estat de salut, és portada en una llitera per 23 homes. El viatge es fa en xicotetes etapes i es prenen les precaucions que el metge Domingo Ros aconsella.²⁶

Segons Javierre Mur, arriba a Vila-real la vespra de Nadal. El viatge s'interromp. Segons mossén Benito Traver, allotgen la reina a l'Hostal del Rei –immoble que encara s'alça en un dels cantons de la plaça de la Vila i el carrer Major Sant Jaume.

Aquest hostal era patrimoni reial. El pare Ramón de María documenta el seu arrendament. Des del 18 de febrer de 1353 Pere III el Cerimoniós el tenia arrendat al seu porter Benet Riba.²⁷ Com en qualsevol arrendament reial, una de les clàusules és que la propietat

²⁴ CUELLA ESTEBAN, Ovidio, *Bulario aragonés de Benedicto XIII*, IFC (CSIC).

²⁵ El 1400 realitza el viatge de Saragossa a Barcelona per via fluvial seguint el riu Ebre fins a Mora.

²⁶ JAVIERRE MUR, Àurea, *María de Luna, reina de Aragón (1396-1406)*, CSIC.

²⁷ Amb anterioritat a aquesta data, el pare Ramón de María ens diu: “El mismo predicho señor Rey (es refereix a Jaume II), con carta suya dada en Barcelona el XII de las Kalendas de septiembre del año del Señor M^oCCC^oXVIII^o, dio a Pedro de Boil, maestro racional de la Curia del dicho señor Rey, y a sus sucesores, en propio, franco y libre alodio, aquella hospedería del predicho señor Rey, que tenía en el lugar de Villa Real, del campo de Burriana, y que fue de Bernardo de Libiano” (*El repartiment de Burriana y Villarreal*, AGRV, tom 4, núm. 614, foli 108v.). Posteriorment, tot seguint l'obra citada del pare Ramón de María, podem comprovar que: “Poseía don Bernardo de Boil, desde el 21 de agosto de 1318, la casa posada del Rey en Villarreal, la que deja en testamento para después de sus días a su sobrino don Lope Boil. Este, ya dueño de la histórica casa, 28 años después de la donación de 1318, replica al rey Pedro IV de Aragón, que le exima de la obligación de ser la casa albergue real. Pedro IV le concede lo suplicado, y, además, que puede venderla, etc., etc., de lo que le otorgó documento el 9 de marzo de 1338, según nota del registro abajo indicado” (*El repartiment de Burriana y Villarreal*, ACA, reg. 863, foli 175).

passarà a ser ocupada per la casa reial o pels seus delegats quan la necessiten. Aquesta clàusula, que es repeteix en tots els arrendaments del patrimoni reial, ha fet córrer rius de tinta per a magnificar l'hostal com a palau reial. Mossén Benito Traver afirmava que aquest hostal és l'allotjament de Maria de Luna durant:

las **largas temporadas** [que passava a Vila-real], atraída, sin duda, por la fertilidad del suelo, agradable y apacible temperatura y bondad de sus moradores, los cuales a pesar de las turbulencias por que atravesaba la iglesia de Cristo a causa del cisma del Occidente, conservaban íntegra la fe religiosa de sus antepasados.²⁸

Com es pot comprovar en l'itinerari de la reina Maria de Luna que s'hi adjunta, la reina Maria va passar llargues temporades a Altura, Almassora, Castelló de la Plana i Traiguera –per una recaiguda al desembre de 1404, camí a Barcelona, quan possiblement la va assistir un eminent metge d'aquella zona anomenat Domingo Churan. No he trobat documents, fins al present, que indiquen algun tipus d'estada de la reina a la nostra localitat, entre 1372 (enllaç amb l'infant Martí) i 1406 (any en què mor).

Escut de la reina Maria de Luna

A Vila-real, la malaltia de la reina s'agreuja. Cinc dies més tard mor. La mort de Maria de Luna a Vila-real no ocorre en l'última de les seues suposades "largas estancias en su amada Villarreal". Més aviat es deu a la casualitat de ser Vila-real el final de l'etapa de viatge, com assenyala Doñate, o probablement a la seua condició de vila del patrimoni reial.

A la reina la traslladen des d'Almassora, senyoriu del bisbe de Tortosa, fins a Vila-real perquè mora. A la reina Maria de Luna no l'esperen a Vila-real el 1406.²⁹ Arriba d'improvís.

²⁸ "Esta regia señora, durante una de sus estancias en su amada Villarreal de los Infantes, enfermó y murió en su palacio, que se levantaba, en parte, sobre los cimientos de la casa de los herederos de don Simeón Pobo de Lallave sita en una de las esquinas de la plaza Mayor". TRAVÉ GARCÍA, Benito, *Del fallecimiento de la Reina Doña Maria de Luna en Villarreal*, BSCC, 1922, p. 416-422.

²⁹ El capítol 153 de la *Historia de Jérica* de Francisco del Vayo, "Que contiene la muerte de la señora reyna doña María [...]: A los últimos días del año 1406, o primeros del año 1407, murió la serenísima señora reyna doña María, muger del serenísimo rey don Martín, en la villa de Villarreal del Plano de Burriana; aunque me acuerdo haver leído en historia que murió en Castellón de la Plana. Lo primero tiene Sículo Marineo, historiador en la vida d'esta señora, en su historia; va p(o)co en ello que haya muerto en la vna o otra villa. Fue muy llorada la dicha señora y, señaladamente, por nuestros mayores, de quien hauian recebido grandes mercedes y fauores (como por estos mis escritos se ha uisto); al fin pagó su deuda, como la pagaremos todos quando Dios será seruido. Y como por la muerte de la dicha señora vaccassen los offiçios...", GÓMEZ CASAÑ, Rosa, *Historia de Jérica (1235-1570)*, Ed. Caja de Ahorros y Monte de Piedad, 1986.

Podríem afirmar que la seua arribada greument malalta provoca la preocupació i el disgust dels jurats, els quals preveuen fortes despeses si la reina mor a la vila; com així va ocórrer i es pot comprovar en la documentació de Claveria de l'Arxiu Municipal. Aquesta sensació es reforça si tenim en compte que com assenyala Javierre Mur:

[...] contra el parecer de Don Martín y de los médicos, emprende María de Luna el viaje, acompañada por el maestro Domingo Ros como médico de jornada, y la víspera de Navidad tuvo que detenerse en Villarreal, atacada de una pleuresía. El accidente presentó desde el principio aspecto grave y alarmante, por lo cual, el maestro Domingo Ros rogó al Rey enviase urgentemente a Pedro Soler, que acudió inmediatamente al lado de la Reina. El proceso de la enfermedad fue rápido, pues el día 28, al amanecer, Doña María se agravó y los facultativos, temiendo por su vida, enviaron a buscar a Fray Francisco Eximéniz, para que pudiese preparar su alma.³⁰

Javierre Mur afeg que mor la reina a les dues del matí del dimecres 29 de desembre de 1406, data que també comparteix José Rodrigo Pertegas. Benito Traver avança la mort a la nit del 28 de desembre de 1406: “que la dita senyora Reina fon finada com finés en dimarts a vesppre en ora del primera so ques complave a XXVIII de Deembre anno m.º CCCC.º VII”³¹.

Amb aquestes dades podem concretar que, entre la nit del 28 de desembre i les primeres hores del 29 de desembre, mor la reina. D'altra banda, si utilitzem hores canòniques implicaria que va poder succeir entre completes i matines.

Com temien els jurats, la mort de la reina els obliga a costejar les despeses del trasllat de la difunta a València d'acord amb el protocol reial.

Dugmenje a dos díes de Giner anno predicto (1407) Nos en Berenguer Morato en G.º miro, en Bernat prals en G.º. Rovira, Jurats de Vilarreal manam a vos en Ferrer colomer, not. sindich e dispenser de la dita vila que paguets an Jaime aymar vehí de la dita vila Dehuit sous Reais es a saber XIII sous per son loguer de dos jorns e dues nits que esteren entre anar a Valencia estar e tornar per comprar e portar drap de marregues per vestir Justicia Jurats mustasaf e scriva de la cort del Justisia e de Jurats e ames dit sindich per la mort de la senyora Reina en la dita vila com hit fos trames de continent de feit que la dita senyora Reina fon finada com finés en dimarts a vesppre en ora del primera so ques complave a XXVIII de Deembre anno m.º CCCC.º VII; et llll solidos que ha pagats en la dita ciutat entre sissa leuda e altres drets per lo dit drap pertenyens pagar. En testimoni de la qual cosa manam a vos fer lo present albará... TRAVER GARCÍA, Benito, *Del fallecimiento de la Reina Doña María de Luna en Villarreal*, BSCC, 1922, p. 416-422.

El rei Martí demana sense èxit crèdit als jurats de València per a poder soterrar la reina.

³⁰ JAVIERRE MUR, Àurea, *María de Luna, reina de Aragón (1396-1406)*.

³¹ TRAVER GARCÍA, Benito, *Historia de Villarreal*, Ajuntament de Vila-real, 2007, cap. IX, p. 73.

Aquesta negativa allarga l'estada del cadàver de la reina i obliga a fer-se càrrec de les despeses del trasllat a València del seguici fúnebre. Als 140 sous, 6 diners per tela negra per a vestir de dol les autoritats, s'afigen 216 sous de dietes a:

Nos en Berenguer morato e en Guillamó miro Jurats de Vilareal manam a vos en Ferrer colomer not, sindich e dispenser de la dita vila que paguéis als davall scrits los quals per manament del consell de la dita vila son anats per seguir e acompanyar lo cors de la senyora Reina tro a la ciutat de Valencia los per lur salaris e treballs de anar estar e tornar les quantitats sequens.—primerament an Guillamó rovira Jurat e companyo nostre per son salaris de VI jorns a rao de dos sous VI diners per cascun jorn, XV sous.—Item an bernat prats Jurat e companyo nostre per son salaris de altres VI jorns XV sous.—Item an Johan de Calaceyt not. per son salaris de altres VI jorns XV sous.—Item an Loys Gil scriva de la Cort per son salaris de altres VI jorns XV sous.—Item an Domingo martorell mustasaf per son salaris de VI jorns que per la dita rao li convenie anar estar y tornar XV sous.—Item los quals vos dit sindich nes retinguats per altres VI jorns XV sous.—Item an G.^o Vidal arzempler per son loguer o portar la roba e vituals per altres VI jorns a rao de tres sous XV diners per cascun jorn XXI sous.—Item an G.^o Miro, jurat e companyo nostre per son salaris de nou jorns a la desús dita rao de dos sous VI diners XXII sous, XV diners.—Item an G.^o esconter sacrista per altres IX jorns XXII sous VI diners. Et per semblant nos en Bernat Prats e en G.^o rovira Jurats damunt dils manam a vos dit en Ferrer colomer sindich e dispenser de sus dit que paguéis an berenguer morato Jurat e companyo nostre per son salaris de XII jorns que per la rao damunt dita li convenie estar entre anar e tornar en la dita ciutat a la damunt dita rao de dos sous VI diners per cascun jorn XXX sous.—Item an Arnau forner Justisia per altres XII jorns XXX sous les quals cantitats munten assumades, Dosens setse sous reals.

Salvador Carreres transcriu un document en què es detallen les exèquies fúnebres de la reina a València:

En lo qual Consell fon haut larch raonament de la adversa nova, la qual lo molt alt senyor Rey havia hauda, que la molt alta senyora dona Maria, muller sua, Reyna Darago, venint de la ciutat de Barchinona al senyor Rey per feyts e negocis dignes de laor e molt necessaris e profitoses al ben avenir de la dita ciutat e de tot lo Regne, compresa en Vilareal de accident e malaltia corporal, jassia be acorreguda de medecines e visitada e aconsolada de barons e grans persones e de certs jurats de la ciutat, havia retut lesperit a son creador. On jassia lo dit Conseil se dolgues ab gran rao de la dita mort, conexent que havien perduda Reyna e Senyora molt humil, benigna, intercessora e ajudadora, prenent empero alcuna consolacio que la dita Senyora ab entegrat de seny e ferma fe e confessio e disposicio testamentaria instituint divinis officis e subventions caritatives, satisfaccions de familiars, havia pagat lo deute de natura e als no covenia sino Deu loar e pregar que la anima de la dita Senyora collocas ab los seus Sants en gloria e fer commemoracions e oracions devotes ab solemnes exequies reten son deute a la honor del senyor Rey. Per ço donada reposta a alguns, qui de part del dit Senyor havien proposât en Conseil que li fos feyt prestech a ops de fer la sepultura, que la Ciutat no podia condescendre

a tal acte ney era tenguda ni obligada, delliberadament e concorde e de son grat e liberalitat provehi e tench en be que la Ciutat faes dol e comemoracio de la dita mort, en senyal de la qual fossen tancats los obradors dels officis e mesters de la ciutat, e los Jurats e tots los Oficials de la Ciutat e alguns prohombres fossen vestits de sengles gramalles e caperons de drap negre. E com fos gran dia, e lo negoci e manera de les exequies requerís raonament pus espacios, per ço lo present Consell prega e comana als honorables Jurats e als Advocats que ab alguns prohombres per ells appelladors en cambra ordenassen e faessen en lacte de la dita sepultura e exequies tot ço e quant los paregues esser fahedor e expedient a la honor de la ciutat e a salut de la anima de la dita Senyora. Dient expresament lo dit Consell que lur intencio e voler era, entre les altres coses, que fossen comprats dos bells draps dor per ço que forrats e orlats a senyals de la Ciutat fossen meses sobre la tomba del cors e donats per ornaments a la esgleya on lo dit cors, a voler e ordenacio del senyor Rey, seria donat a eclesiàstica sepultura e que fosen XXXX en nombre los que serien vestits, ultra los III verguers e En Guillem de Luna, ajudant de Verguer. Nés plangues la despesa en fer dir e cantar letanies, absolucions, misses e altres divínais officis en esgleyes e en processons ab luminaria de ciris embancats en nombre de CC o mes si e segons als dits honorables Jurats seria ben vist e que totes les despeses per aquella rao faedores fossen pagades de les peccunies de la Ciutat dessus dita.

En lo dia mateix, en hora de les vespres, los honorables Jurats, apellats los Juristes e Prohombres appelladors, parlants e tractans del acte dessus dit è volents per lur poder metre en estament la provisio e voler del dit Consell, per honor de la ciutat ordenaren les coses següents: Primerament, que les exequies del cors de la dita senyora Reyna durassen tant com plauria al senyor Rey e seria de son voler e ordenacio en aquella esgleya o monestir que seria elegida, a les quals exequies los Jurats e los Oficials e Prohombres de la Ciutat acapulats en nombre de XXXX per res no fallissen.

Item, que tantost fossen comprats dos bells draps dor e fossen folrats e orlats de cendat ab senyals de la Ciutat, dels quals lo hu fos posat sobre lit o tomba en la qual lo cors seria mes e portât de Vilareal tro en Valencia e laltre ab aquell quan fos lo cors en la ciutat e aquests dos draps fossen donats a la esgleya on lo cors seria enterrât.

Item, que fossen fets CC ciris negres ab senyals de la Ciutat, los quals embancats cremassen davant lo cors en Vilareal e dalli per tot lo cami tro lo dit cors fos liurat a ecclesiastica sepultura.

Item, que fossen vestits per dol de sengles gramalles ab caperons de drap negre lo Justicia criminal, lo Justicia civil, lo Justicia de CCC solidos, los VI Jurats, lo Mostaçaf, los III Assessors dels Justicies, los VI Advocats pensionats, lo Sindich, lo Racional, Clavari, Scriva de la Sala, lo Sotsindich, Obrers de Murs e Valls, dos Administradors de les imposicions, Lochtinent de Justicia criminal, Procurador dels miserables e XV Prohombres elegidors per los dits Jurats e III Verguers, compres En Guillem Luna, carceller, qui tenia Verga de la Ciutat, maiorment que los dits Verguers no havien haudes gramalles, les quals, en Consell célébrât a xv del mes de Deembre prop passat, fon provehit esser los fetes per acompanyar los Jurats com son covidats a sêpultures e aniversaris de notables persones.

Item, que per fer la honor e officis al cors, partissen tantost de la ciutat e anassen a Vilareal, on lo cors era, lo Justicia civil, lo Justicia en criminal, En Jacme Serra, jurat, lo Mostaçaf, micer Guillem Strader, micer Pere Pastor, micer Pere de Falchs, micer Anthoni Dalago, lo Sindich e XI altres prohombres, vestits de negre, com ia los honorables mos. Vidal de Blanes e En Johan de Torregrossa, jurats, fossen lla ab dos dels Verguers.

Item, que los remanents Jurats e los altres Oficials e Prohombres de la ciutat del nombre dessus dit e altres prohombres appelladors anassen tots jorns dues veus al Real e vesitassen lo senyor Rey en son estrado doloros, el consolassen en Deu e seguissen la manera que lo dit Senyor ordenaria de les processons e solemnitats de la sepultura del dit cors e exequies de aquella e foren manifestades en la forma seguent [...]. CARRERES ZACARES, Salvador, "Exequias regias en Valencia (1276-1410)", *III Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, vol. 1, p. 229-272.

Per Benito Traver sabem que els representants de Vila-real van estar a València set o vuit dies esperant que es donara sepultura a la reina:

Et com han en la dita ciutat si la sepultura de la dita senyora expedient e breu que stiguén tro la dita sepultura sic feta. Et si ha de VI o VIII jorns en nvant ques agrasien del señor Rey e que sen vinguen. El cascu d'aquells haje de salari per cascu jorn dos sous VI dines per a llur previsió e que hagen una adzembla quile porte la roba e pa e vi si menester sera e que li sien pagats per son loguer de tofs viage flns en quatre sous per cascu dia, leixant ho a coneguda deis Jurats. El si cars ha que els homens qui part de Castello e de Burriana ivan seguin lo cors cavallera. Et los desús dits per part de la dita vila elets hus volran anar per semblan cavallera que hagen per cascu dia IV sous. Et pus sien en la dita ciutat que supliquen a lo dit senyor Rey de ornar la Eclesia de la dita vila de alcunes Joyes a memoria en per tots temps de la mort de la dita senyora Reyna leyxant ho a discreció dels dits Justicia e Jurats e de los dits altres quey van.³²

Les despeses de les exèquies reials li van ser compensades a Vila-real pel rei Martí, després de repetides súpriques dels jurats, en les quals reclamaven els béns llegats per la reina a Vila-real. En l'inventari de la sagristia de l'església de l'any 1419, es relacionen: "un reliquiari d'argent que y dona la Reyna"³³ i "los vestiments de la Reyna, so es casula dalmatiques e capa blanques brodades d'or".

Les restes de la reina Maria de Luna van ser soterrades al monestir de Sant Vicent de València i més tard es van traslladar al de Poblet.

³² TRAVER GARCÍA, Benito, *Del fallecimiento de la Reina Doña Maria de Luna en Villarreal*, BSCC, 1922, p. 416-422.

³³ José María Doñate documenta com un reliquiari donat pel rei Martí es fon per a llavorar "una creu major ab crucifixi", autèntica meravella de l'art gòtic, realitzada per Berenguer Alegre entre 1455 i 1457.

APÈNDIX

Prosopografia de la casa de Pere el Cerimoniós i Martí l'Humà

Martí l'Humà

Martí l'Humà. Un dels personatges més pròxims a Maria de Luna és el seu marit, el rei Martí l'Humà, també conegut com l'Eclesiàstic. Pere Miquel Carbonell fa un retrat senzill del rei Martí i diu: “Era home de poca estatura e gras: era cognominat lo eclesiastich, tal com imposat per quant cascun dia ohia tres misses, e deye aixi hores e ofisis com un prévere: e miraves molt en los ornaments de les esglesies. y en el de la seua capella que tenia mol ben ataviada”³⁴. Mossén Benito Traver afirma del rei “este piadoso Rey, excelente por todos conceptos, no por ser tan bondadoso tenía en abandono el gobierno de sus reinos, antes su solicitud

en el cumplimiento del deber era tal, que fue amado de todos sus vasallos”. En canvi, Vicente Traver Tomás considera que el qualificatiu de l'Humà és mostra de la debilitat de l’“infante Don Martín —el fracasado Conde de la Plana”. Demostra la seua falta de caràcter amb el fet de la incorporació de les rendes de l'església de Castelló de la Plana a la cartoixa de Valldecris.³⁵ Aquesta donació és un ajust de comptes. Quan l'infant Joan (Joan I el Caçador) anà des de Borriana fins a Castelló, amb un xicotet seguici, per a presentar el seu germà Martí i ser reconegut com a comte de la Plana, els de Castelló els van tancar les portes i a pedrades van demostrar el seu descontent. La reacció de l'infant no es va fer esperar, com es comprova en l'extracte de la butlla pontificia de cessió:

³⁴ CARBONELL I SOLER, Pere Miquel, *Cròniques d'Espanya fins ací no divulgades*.

³⁵ “Le valieron el dictado del Humano, de esta pequeña debilidad sobre su fama, pero sea o no cierto lo que suponemos, el hecho sí lo es, y las consecuencias fueron para Castellón y su iglesia funestísimas. A instancia suya el Papa Benedicto XIII, el 8 de mayo de 1397 por bula fechada en Aviñón incorpora la rectoría Parroquial de Castellón, con todas sus rentas, a la Cartuja de Vall de Cristo. Protestaron entonces y en repetidas ocasiones luego, jurados y vecindario; se entablaron largos y costosos pleitos, pero la parroquia de Castellón permaneció durante más de cuatrocientos años regida por el abad de la Cartuja, que tenía en la villa un vicario suyo encargado de la cura de almas y obligado a mantener a su costa dos escolanes o sacristanes. Todo ello complicado con pertenecer a diferentes diócesis el Abad y su Vicario y a muchas leguas del monasterio la parroquia, sin el contacto y la convivencia que precisan, con la caridad, el afecto y la consideración. Así continuó hasta que, suprimidas en 1835 las órdenes religiosas, tuvo Castellón cura propio y constituyó un Arciprestazgo”. TRAVÉ TOMÁS, Vicente, *Antigüedades de Castellón de la Plana*.

Avinyó , 23 de febrer de 1396	Expedida: 21 de març de 1396
Benet XIII confirma al prior i al convent de la cartoixa de Valldecris, diòcesi de Sogorb, la unió o incorporació, realitzada per ell mateix com a llegat de Climent VII, de l'església parroquial de Castelló, diòcesi de Tortosa, al monestir esmentat, fundat pel noble Martí, duc de Montblanc.	
“Exigit vestre...” Taxa: 26 lliures	Registre d'Avinyó 299, foli 248r.-v.
Perquè no hi haja dubtes sobre aquesta incorporació, segons el Registre d'Avinyó 304, foli 658v., Benet XIII en la butlla del 23 d'abril de 1397 testimonia que la parròquia de Castelló va quedar vacant per resignació del seu titular, el cardenal Pere, bisbe d'Òstia; seguidament, el 9 de maig, segons el Registre d'Avinyó 303, foli 482r.-v., concedeix al prior dret de presentació per al vicari parroquial.	
Referències al tema en: SÁNCHEZ ADELL, J., “Anexión de la parroquia de Castellón de la Plana a la Cartuja de Vall de Crist”, <i>Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura</i> , VI Centenari del Cisma d'Occident, LVI, 1980, p. 242-261.	

És tan gran la seua obsessió per oir missa que amb data 9 de maig de 1397 el papa Benet XIII li concedeix el privilegi d'altar portàtil i, a més a més, amb data 8 d'abril d'aquest mateix any 1397, ja li havia concedit que els clergues i capellans, familiars del rei, puguen recitar les hores canòniques segons els costums de l'orde del Cister.³⁶ Està obsessionat amb l'oració i la vida contemplativa.

Malgrat les seues fortes creences religioses, quan va arribar a ser rei va continuar protegint l'alquimista francès Jaume Lustrach, que va portar el seu difunt germà Joan I, i li va permetre seguir els seus estudis sobre la pedra filosofal de forma desapercebuda a la torre de l'Àngel a Mallorca.

Josep David Garrido i Valls, en el seu llibre *Vida i regnat de Martí I. L'últim rei del Casal de Barcelona*, condensa la vida del rei en aquesta frase: “Martí va morir tal com va regnar: sense ganes”.

Brianda de Luna. Germana de Maria de Luna. És una germana rebel que li crea problemes per la seua actitud independent. Un fet que testimonia aquesta forma de ser és quan abandona el seu legítim marit Lope Ximénez de Urrea, al·lega que no s'ha consumat el matrimoni després de tres anys de casada i se'n va a viure amb Lluís Cornell, senyor d'Alfajarín. Aquest fet assoleix proporcions insospitades; davant de l'Església un gran

³⁶ CUELLA ESTEBAN, Ovidio, *Bulario aragonés de Benedicto XIII*, “Fuentes Históricas Aragonesas”, Institució Ferran el Catòlic (CSIC).

Escut de la família Luna

pecat, no tan sols d'adulteri públic, sinó de desobediència canònica per no esperar la seua anul·lació, que en un principi li és denegada; un desacatament i una burla a la noblesa i a l'aristocràcia de la seua època i un mal exemple social d'una dona que no accepta la submissió davant del marit. El problema és tan greu que sobrepassa fins i tot l'arquebisbe de Saragossa, Lope Fernández de Luna, perquè va ser el tutor de Brianda en la seua infància i promotor d'aquest enllaç, atés que el marit era nebot seu. La causa és encarregada al mateix arquebisbe de Saragossa, el senyor Lope Fernández de Luna, i als abats de Veruela i Montaragó. La

sentència es pronuncia al començament de 1379 en favor de la restitució de la senyora Brianda al seu legítim consort el senyor Lope Ximénez de Urrea. Davant d'aquesta primera resolució pren part la noblesa i es desencadena una respectable guerra feudal, amb partidaris d'ambdues parts. El mateix rei intervé i s'accepta un cert armistici i una nova revisió de la causa que finalitza el 1391 amb la sentència favorable a la separació matrimonial del senyor Lope Ximénez de Urrea i la senyora Brianda de Luna. Si algú està interessat en aquest succés, us remet a consultar l'obra *Anales de la Corona de Aragón* de Jerónimo Zurita, el qual narra aquest episodi amb acreditada documentació. Com a nota curiosa, cite el drama teatral original de José María Guici amb el títol *Brianda de Luna*, editat a Saragossa el 1840 per la impremta de Roque Gallifa sobre aquesta dama i els fets ocorreguts.

Fernan (o Ferran) de Luna és el germà bastard de Maria de Luna, que donarà lloc a la família dels Ricla, més tard marquesos de Camarasa. Va ser exclòs del testament de son pare, el senyor Lope de Luna, i sa mare Catalina, segons pareix una bona xica d'Altura, va ser compensada generosament *pels serveis prestats*. Se sap, tanmateix, que va combatre al costat de son pare en terres sicilianes i apareix com a senyor de Villafeliche. Malgrat la seua condició de bastard, Maria de Luna el va tractar com un germà vertader i va servir al seu costat en les situacions més dures, la qual cosa indica l'enorme confiança i consideració que va tenir amb ell.

Pere el Cerimoniós és el seu sogre, conegut popularment com Pere el del Punyalel, pel xicotet punyal que sempre portava damunt. El seu caràcter violent i temperamental va haver d'impressionar Maria, sobretot perquè era una xiqueta, sense pare i pràcticament sense mare, per contracte reial. Un personatge manipulador per a qui Maria representava una noble que enfortiria la Corona i perpetuaria la seua dinastia. No crec que la tractara amb l'afecte d'un pare, més prompte com un valuós ésser que calia respectar, guardar i cuidar. El rei Pere es va casar primer amb Maria de Navarra; després, amb Elionor de Portugal, que va morir de la pesta negra després d'un any de casada; li segueix Elionor de Sicília i, finalment, Sibila de Fortià. La futura reina Maria de Luna es cria amb Elionor de Sicília i també passa llargues temporades en la cort del seu fill i successor Joan I.

Pere el Cerimoniós

Elionor de Sicília (Catània, 1325 - Lleida, 1375). La sogra de Maria de Luna era una dona de caràcter molt fort i acostumada al comandament. Va acompanyar en l'expedició a Sardenya el seu espòs, el rei Pere III el Cerimoniós. Immersa en la guerra dels Dos Peres, duu a terme unes iniciatives curioses. Era molt temperamental i, en poques paraules, una *siciliana pura*. És interessant la relació amb la jueva Giva (casada amb Benay Francés), ja que ordena a la seua mort protecció sobre ella. Per a això caldria realitzar investigacions sobre la presència de jueus francesos en la Corona d'Aragó i la protecció reial sobre ells. La reina Elionor és en la pràctica la mare de Maria de Luna i exerceix com una vertadera mare. La rigidesa de l'educació en la cort va acompanyar Maria de Luna la resta de la seua vida; l'exemple d'una reina controladora i manipuladora no li va poder passar desapercebut i personalment crec que Maria de Luna va viure amb manca d'afecte en una freda exquisitat sense l'estima de mare, de germans i, m'atreviria a dir, sense la calor d'un marit.

Sibila de Fortià (Fortià, 1350 - Barcelona 1406), última esposa del rei Pere el Cerimoniós (vídua d'Artal de Foces). Entra al servei de la reina Elionor de Sicília quan és molt jove, de gran bellesa però sense formació; en la pràctica és una analfabeta com la resta de la seua vida, fins i tot quan ja és reina. Al principi van ser amants i els infants Joan i Martí ho van permetre en certa manera com a capritx reial; però quan manifesten que volen casar-se sorgeixen relacions tenses entre els infants i els nous esposos. En especial Joan i la seua esposa Violant de Bar i l'alta noblesa la consideren una intrusa que ascendeix pels seus dots sexuals; es crea una vertadera llegenda negra sobre ella, de madrastra malvada,

fomentadora d'intrigues i amb poders de bruixa. A tant no arriba, però tampoc no és una senyora innocent i caritativa. Va fer que el rei s'envoltara de nobles empordanesos, propis de la seua terra. Es dedicà a viure amb luxe i plaers. Quan el rei va començar a agonitzar va abandonar el palau, per temor de la represàlia dels seus fillastres i es va refugiar en el castell de Sant Martí Sarroca. Va ser acusada d'abandonament del rei i de lladre, sota pena de mort, però el papa Climent VII va intercedir-hi i, després d'arribar a acords, el seu fillastre Joan I d'Aragó la va recloure durant un temps en el castell de Montcada i, gràcies a la influència de Maria de Luna davant del seu marit, es va poder traslladar a Barcelona, sota vigilància, ciutat en què va morir el 1406. La seua relació amb Maria de Luna era freda i distant. Hi ha opinions, davant de la mort dubtosa del rei Joan I, de tenir-hi alguna influència Sibil·la de Fortià o el seu entorn, compartida amb la família dels Luna i certa part de la noblesa.

Joan I d'Aragó, el Caçador, l'Amador de la Gentilesa, és cunyat de Maria de Luna. Fill i successor de Pere III el Cerimoniós i d'Elionor de Sicília. Va ser el primer a posseir el títol de duc de Girona, que identificava el príncep hereu de la casa d'Aragó. Va morir al bosc d'Orriols de Torroella de Montgrí (Girona), pel que sembla d'una caiguda del cavall en una de les seues múltiples caceres l'any 1396. Sense descendència masculina, va ser succeït pel seu germà Martí, casat amb Maria de Luna. S'insinua que en la seua mort hi havia interessos no sols de les diferents branques dels Luna, sinó també de Sibil·la de Fortià, última esposa del rei Pere III el Cerimoniós, per estar casada la seua filla Isabel amb el futur pretendent Jaume d'Urgell, i finalment de part de la noblesa, farta de les seues vel·leïtats. Una característica d'aquest rei és el seu apassionament per l'alquímia i l'astrologia, en les quals es jactava de ser un expert. En la seua cort vivia el famós astròleg Cresques i el seu entusiasme va ser tant que va manar portar a la seua cort Blai de Corbera per a instruir-lo en la nigromància.³⁷

Mata d'Armanyac o Matha d'Armagnac (cunyada de Maria de Luna) va ser la primera esposa de Joan I d'Aragó i va morir a Saragossa l'octubre de 1378, el mateix any en què van coronar el seu marit rei. Persona molt reconciliadora i pacífica. Com el seu marit el rei Joan, era devota de l'alquímia i utilitzava safirs per a curar la vista, però en la seua obsessió curativa va arribar a usar la *pólvora cordial* entre els ingredients de la qual entraven pedres precioses. Sobre aquesta persona recomane l'estudi realitzat amb el nom *Mata d'Armanyac*, que va fer Áurea Javierre Mur i que va editar a Barcelona el 1930.

Violant de Bar (cunyada de Maria de Luna), segona esposa de Joan I d'Aragó. El rei Pere no l'estimava i Sibil·la de Fortià l'odiava, de manera que les relacions amb els seus sogres van ser tempestuoses. Ambdós van iniciar una vida de luxe i de malversació de les rendes de la hisenda reial. En les corts de Montsó, en reiterades ocasions van denunciar aquests fets, que van ser desoïts. Molt interessada per la cultura i pels llibres. Però el més

³⁷ BOFARULL Y SANS, Francisco de, "Cartas inéditas del reinado de Juan I", revista *Historia*, t. III.

sorprement d'ella és que creia que el seu marit, el rei Joan, estava embruixat i utilitzava el llibre *Cigonina* per a desfer els encanteris del seu espòs. Quan aquest va morir, Violant va fingir estar embarassada per a protegir-se, prompte es va descobrir la falsedat i es va nomenar nou rei Martí I l'Humà. A Maria de Luna no li va agradar aquesta farsa en la defensa de la corona per al seu marit.

Doña Aldara, la dama de la seua confiança, esposa de Joan Martines de Luna, que va ser alferes major de la Corona d'Aragó, virrei de Catalunya i germà major del papa Luna.

Bernat Cafabrega, amic predilecte de Martí que es va fer cartoixa i va professar en la cartoixa d'Escaladei. El príncep Martí el visitava ben sovint. Al principi va ser patge de son pare el rei Pere III el Cerimoniós i va haver de ser també molt conegut per Maria de Luna. Hi ha una carta interessant de Martí, encara infant, datada a Benaguasil el 27 de març de 1385 per al seu entranyable amic fra Bernat de Cafabrega, monjo del monestir d'Escaladei a qui dóna compte de la visita realitzada per les terres de Sogorb, Xèrica i Altura a la recerca de terrenys per a construir la cartoixa. Finalment, li manifesta que la construirà a Altura i li demana l'enviament de quatre cartoixans per a iniciar la comunitat incipient.

Francesc Eiximenis (c. 1330-1409), franciscà. Mestre en teologia per la Universitat de Tolosa, va freqüentar també les aules de Colònia, Oxford i París. El 1383 es trasllada definitivament a València on escriu la major part de les seues obres. El 1408 és nomenat per Benet XIII patriarca de Jerusalem i, poc abans de la seua mort, li encarrega l'administració del bisbat d'Elna (Rosselló). És, sens dubte, el franciscà més influent en la vida pública civil i religiosa de l'antic regne d'Aragó en l'últim terç del segle XIV i primer decenni del XV: confessor i director espiritual de la reina Maria de Luna, assessor de Martí I i un dels *teòlegs oficials* dels Consells de València. Eiximenis és així mateix un dels iniciadors de la reforma franciscana al regne d'Aragó amb la fundació del convent del Sant Esperit del Desert (o de la Muntanya) prop de Sagunt. Però potser la comissió més honrosa és la que rep del Consell de València el 1399, juntament amb altres dos llicenciats, per a redactar uns estatuts sobre l'ensenyament públic a la ciutat. Els seus escrits interessen doctrinalment i literàriament. Mostra d'això són les edicions dutes a terme modernament en la Col·lecció de Clàssics Catalans, vol. VI, XIII i XXIV. La seua obra principal porta per títol *Lo Crestià*, composta entre 1381 i 1386 i formada per 13 llibres. També són interessants, entre d'altres que no ressenyarem: *Llibre dels àngels*, *Llibre de les dones* (de les qualitats bones i roïnes de les dones), *Scala Dei* (devocionari per a dirigir la vida espiritual), *Tractat de contemplació* (tractat de la vida contemplativa), *El Cercapou*, *La Qüestió* i la *Vida de Jesucrist* (el seu últim llibre).

Pedro Padiolo. Prior de la cartoixa de Valldecris que va ser elegit el 1402. En el seu priorat s'inicien les obres del claustre i de l'església major. Els esposos reials supervisaven les obres continuament, atès que amb anterioritat en el primer claustre es construïren les cel·les dels reis i l'església de Sant Martí.

Fra Bonifaci Ferrer (germà del dominic sant Vicent Ferrer). Després de la mort de la seua esposa i de nou dels seus onze fills va ingressar en el monestir cartoixà de Portaceli. Sabem que el 23 de juny de 1402 va ser elegit general de l'orde i que, posteriorment, va ingressar en la cartoixa de Valldecris, de la qual va arribar a ser prior major. Va participar com a representant del Regne de València en el compromís de Casp (juntament amb el seu germà Vicent Ferrer i Pedro Beltran) per a decidir el successor del rei Martí, en morir sense descendència.

Joan Eixemeno, nascut a Mallorca cap al 1360, franciscà i confessor de molts membres de la família reial (Joan I, Martí I, Martí el Jove, Jaume d'Urgell i Margarida de Prades, segona esposa del rei Martí); confessor de Maria de Luna des de 1401 fins a la seua mort. Va ser bisbe de Malta i va escriure, entre altres obres, *Contemplació de la Santa Quarantena* i va morir el 1420. És interessant l'estudi sobre aquests personatges realitzats per Albert Hauf en *Temes mallorquins*.

Bernat Metge va nàixer a Barcelona pels volts de l'any 1348. El fet de ser fill d'un apotecari feia preveure un destí molt diferent d'aquell que acabaria tenint el futur secretari reial: la mort del seu pare (1359) i el casament de la seua mare amb Ferrer Saiol (1364), protonotari de la reina Elionor de Sicília, tercera esposa de Pere III el Cerimoniós, van capgirar totalment la seua fortuna, i de la mà del seu padastre va entrar a la Cancelleria Reial, primer com a subordinat seu (1371) i, després de la mort de la reina (1375), com a escrivà del príncep i futur rei Joan I. La carrera de funcionari de Bernat Metge va estar marcada per múltiples acusacions de malversació i corrupció. Malgrat tot, el desembre de 1398 el rei Martí l'absoldrà i, a més a més, passarà al seu servei.³⁸ De la meua collita pense que sabia massa i per això era útil i necessari a la Corona.

Francesc d'Aranda. Aquest curiós personatge ha passat molt inadvertit en la història d'aquesta època però, segons el seu biògraf M. Esteban, va nàixer a Terol l'any 1346. Era fill del cavaller Pero Fernández d'Aranda i de Sancha Pérez, senyors d'Aranda. Sabem que va entrar a edat molt primerenca de patge de Pere el Cerimoniós, després amb Joan I com a promotor de negocis del rei i, més tard, amb Martí l'Humà a Sicília i, segons pareix, era utilitzat per a serveis molt especials. No obstant això, sorgeix una gran sospita sobre ell, en ser acusat pel comte de Prades en afirmar aquest que, el 17 d'agost de 1388, "le había visitado un hombre que quería revelarle unos secretos tocantes al rey y que le exigió juramento y homenaje de no retenerle. El desconocido le dijo que Aranda había envenenado al delfín y que también quería envenenar al rey, para que la sucesión del reino pasase al infante Martín, a quien Aranda quería mucho"³⁹. Alguns biògrafs

³⁸ Fet del seu servei a Martí I és la carta dels jurats de València que, amb data 24 de febrer, li envien com a secretari reial per a demanar-li que notificara al rei les revoltes de senyors valencians en lluites fratricides entre Centelles, Vilaraguts, Solers... i al mateix temps resposta i actuació reial.

³⁹ FERRER MALLOL, M. Teresa, *Un aragonés consejero de Juan I y de Martín el Humano: Francisco de Aranda*.

manifesten que va estar a la presó en el castell de Morella, però no hi ha cap document que ho acredite. Però és més interessant saber que va formar part del consell de Maria de Luna i que va prendre part de la comitiva que la reina va enviar a Cotlliure per a informar Martí sobre la situació del regne, segons confirma J. Zurita en els seus *Anales*. Però per a sorpresa de tots “el 31 de enero de 1398, cuando contaba unos 50 años, ingresó en el monasterio cartujano de Portaceli, en el reino de Valencia, como simple donado, aunque obtuvo privilegios de la orden reservados a los sacerdotes”⁴⁰ i aquest espectacular personatge entrà en els cercles íntims de Benet XIII, a qui ajudà a fugir d’Avinyó i, com a curiositat, malgrat la seua estreta amistat amb el rei Martí, sorgiren discrepàncies entre ambdós, atesa la seua influència en la seu papal, però acompanyà el rei en els moments últims de la seua vida.

Frederic d’Aragó, Frederic de Sicília o Frederic de Luna. Fill de Martí el Jove (rei de Sicília) i de la noble Tarsia Rizzari. La mort per paludisme de Martí el Jove interromp el procés de legitimar Frederic, que és représ pel seu avi, el rei Martí I, que recorre a Benet XIII, parent de la seua difunta esposa Maria de Luna, per a elaborar un pla que legitimara Frederic per a succeir-lo com a rei de Sicília i sobirà a la Corona d’Aragó. El papa va preparar el document de legitimació l’1 de juny de 1410, però la mort de Martí I el dia anterior va fer que el pontífex s’ho pensara i no va trobar la suficient força moral per a procedir a la legitimació a escala només papal. A pesar d’haver presentat la seua candidatura en el compromís de Casp, no va rebre suport dels compromissaris a excepció de la menció de l’arquebisbe de Tarragona, Pere de Sagarriga i de Pau, que el considerava l’hereu legítim del regne de Sicília. El rei escollit, Ferran I (d’Antequera), va reconèixer Frederic com a duc d’Arjona, comte de Luna, senyor de Cuéllar i comte de Sogorb. Tanmateix, en rebre la corona Alfons IV el Magnànim, van sorgir problemes de nou i com ens diu Andrés J. Nicolas-Minue Sánchez:

A raíz de dicho rechazo fue desleal y rebelde a la Corona. Enterado de ello el rey don Alfonso V de Aragón convocó en Tortosa el 14 de enero de 1430 una junta de prelados, caballeros y consejeros, entre los que figuraba don Juan de Funes, vicescanciller, y se convino relevar a los alcaldes del conde de Luna, del homenaje que le habían prestado y ordenarles que los castillos de su custodia pasaban a dominio del rey, según provisiones de fecha 1 de febrero de 1430. Es decir que el rey confiscó todo su Estado. Don Fadrique de Aragón se expatrió a Castilla y se naturalizó súbdito del rey Juan II de Castilla, el cual le donó tierras. El monarca después de haberle utilizado para desestabilizar a la Corona de Aragón, lo detuvo y encarceló.⁴¹

⁴⁰ FERRER MALLOL, M. Teresa, *Un aragonés consejero de Juan I y de Martín el Humano: Francisco de Aranda*.

⁴¹ NICOLAS-MINUE SÁNCHEZ, Andrés J., “La baronía de Quinto”, *Hidalguía*, revista de genealogía, nobleza i armes, núm. 331, 2008, p. 771.

L'any 1429 trobem Frederic defenent el castell de Vozmediano, en la frontera castellana, al costat del massís del Moncayo, i el 27 de gener de 1430 des d'Ágreda (Sòria) es passa al ban castellà i envia una carta als de Sogorb perquè no acaten el nou rei d'Aragó i es refugia al regne de Castella. Aquest fet el portarà a la ruïna en ser confiscats els seus béns i ser abolida la seua noblesa a Aragó i, finalment, la mort al castell d'Ureña (29 de maig de 1438) per haver participat en una conspiració la finalitat de la qual era, segons pareix, robar a uns comerciants genovesos de Sevilla.

Caterineta de Sobirats és en certa manera com una assistent, molt joveneta, que li posa la reina Elionor quan arriba a la cort i continuarà amb ella durant molts anys.

Pere de Sentmenat va ser el seu majordom de confiança, de vegades va actuar de camarlenc i se'l considera fins i tot conseller prou apreciat. Va ser recompensat dignament pels seus serveis i per la seua lleialtat.

Lope de Sesé també és citat com a majordom de la reina i en general tota la branca dels Sesé va estar molt vinculada al servei reial, especialment per estar emparentats amb diferents branques dels Luna.

Annex I

Darrer viatge de Maria de Luna des de Montserrat cap a València	
Data	Lloc per on va passar
29 novembre 1406	Al monestir de Montserrat, on es recuperà per a fer el viatge (10 dies)
8 desembre 1406	A Collbató
	Esparreguera
9 desembre 1406	A Martorell
	Gelida?
	Sant Sadurní d'Anoia
13 desembre 1406	A Vilafranca del Penedès
	L'Arboç
	Bellvei?
	El Vendrell
	Berà (on és l'arc romà)
	Torredembarra
	Tarragona
	Cambrils
16 i 17 desembre 1406	Hospitalet de l'Infant. On descansa segons pareix a l'hospital medieval que va fundar l'infant Pere i que va portar l'orde dels hospitalers
	Perelló
	Tortosa
18 desembre 1406	Ulldecona
	Traiguera
	La Jana? Per ésser a la Via Augusta
	Sant Mateu
	La Salzedella
	Les Coves de Vinromà
	Cabanes
	La Pobla de Tornesa
	Borriol
	Passa pel terme de Castelló
24 desembre 1406	Vila-real
29 desembre 1406	Mor a la matinada d'aquest dia
	Vetlla de la reina a Vila-real
3 gener 1407	Eixida des de Vila-real cap a València
4 gener 1407	Al Puig
5 gener 1407	Monestir de Sant Bernat de Rascanya
6 gener 1407	Continua al monestir de Sant Bernat
7 gener 1407	Arribada a València
9 gener 1407	És soterrada al monestir de Sant Vicent de la Roqueta de València
12 gener 1407	Funeral a la reina Maria

Annex II

Camí del darrer viatge de Maria de Luna des de Montserrat cap a València sobre el camí reial de València a Barcelona en aquell temps.

Annex III

ITINERARI DEL REGNAT DE MARIA DE LUNA 1396-1406			
ANY	MES	DIA	LLOC
1396	maig	19	Mort de Joan I el Caçador
1396			Es proclama reina consort del rei Martí
1396	maig	29	Des de Barcelona carta al batlle i veguer de Tortosa
1396	novembre	22	Des de Barcelona ordena a Pere Crexença que envie menjar
1397	gener		A Barcelona
1397	febrer	3	Des de Barcelona demana que li envien corona i fermall d'or
1397	març	14	Des de Barcelona reprén els jurats d'Aïnsa
1397	abril	3	Des de Barcelona defensa els Estudis Generals de Lleida
1397	maig	4	Des de Barcelona defensa els drets de la reina Violant, vídua
1397	juny		A Barcelona
1397	juliol	18	A Barcelona condecora Violant de Montagut
1397	agost	1	Des de Barcelona regala un falcó al comte de Cardona
1397	setembre		Roman durant 15 dies a Lleida
1397	octubre	13	Martí jura els furs davant les Corts a Saragossa
1397	novembre		A Saragossa
1397	desembre		A Saragossa
1398	gener		A Saragossa
1398	febrer	4	A Saragossa encarrega a Leonor Celma peces de llenceria
1398	març		A Saragossa
1398	abril	15	Des de Saragossa recomana al rei castellà el seu músic Pere Alibert
1398	maig		A Saragossa
1398	juny		A Saragossa
1398	juliol	5	Des de Saragossa demana la seua roba i accessoris
1398	agost		A Saragossa
1398	setembre	14	Des de Saragossa ajuda a la pau entre Antich i Margarida
1398	octubre		A Saragossa
1398	novembre	16	Des de Saragossa demana un favor a l'abadessa de la Saïdia
1398	desembre	22	Des de Saragossa demana a Leonor Celma vels de color mastech
1399	gener	8	A Saragossa condecora Maria, filla del vescomte de Vilanova
1399	gener	28	A Saragossa demana a l'argenter F. Vilardell els treballs encarregats
1399	febrer	10	Des de Saragossa inviten el bisbe de València a la seua coronació
1399	febrer	22	Des de Saragossa encarrega a Pere Jordà un arreu de cavall
1399	març	3	Des de Saragossa crida al sastre Andrés Gaço

ANY	MES	DIA	LLOC
1399	abril	13	A Saragossa Martí és coronat rei
1399	abril	23	A Saragossa Maria és coronada reina
1399	maig	12	A Saragossa compra un collar i joies
1399	juny	25	Des de Saragossa felicita el seu fill per fer-la àvia
1399	juliol	28	Des de Saragossa requereix la presència de doña Aldara
1399	agost	12	A Saragossa encarrega a Leonor Celma peces de llenceria
1399	setembre	6	A Saragossa ordena al seu administrador que realitzi certs pagaments
1399	octubre	16	A Saragossa encarrega a Leonor Celma alcandores i pentinadors
1399	novembre	14	A Saragossa dóna gràcies a les aljames de València per les seues teles
1399	desembre	6	A Saragossa requereix la presència del seu majordom
1399	desembre	24	A Saragossa envia una carta familiar a la seua nora la reina de Sicília
1400	gener	10	A Saragossa mana que compren una peça de drap d'or
1400	febrer		A Saragossa
1400	març	29	A Saragossa demana a Fraga atzembles per a la seua partida d'Aragó
1400	abril	8	Deixa Saragossa i va a Barcelona
1400	abril	28	Es queda als banys termals de la Garriga
1400	maig	26	Deixa la Garriga
1400	juny	3	Arriba a Badalona i es queda fins al 12 de juny
1400	juny	13	Arriba a Barcelona
1400	juliol		
1400	agost		
1400	setembre	14	A Barcelona demana a l'abadessa de Vallbona que rese per la seua família
1400	setembre	18	Arriba a Valldaura i s'hi queda fins al 3 d'octubre
1400	setembre	30	A Valldaura realitza pagaments a les seues donzelles
1400	octubre	3	Torna a Barcelona
1400	novembre		A Barcelona
1400	desembre	11	A Barcelona aprova ordenances dels jurats de Sogorb
1401	gener		A Barcelona
1401	febrer	17	A Barcelona demana al bisbe de Sogorb una mula de pèl argentat
1401	març		A Barcelona
1401	abril	11	A Barcelona paga Juan de Lauria, músic de la cort
1401	maig	20	A Barcelona paga l'argenter Francisco Vilardell
1401	juny		Eixida cap a València els primers dies de juny
1401	juny		El viatge canvia per epidèmia a València pràcticament des de Puçol
1401	juny	13	Puçol
1401	juny		Es va aturar durant uns dies a Burjassot

ANY	MES	DIA	LLOC
1401	juny		Continua de camí a Sogorb
1401	juny		A Altura
1401	juny		Llarga estona a Altura
1401	juliol		A Altura
1401	agost		A Altura
1401	setembre	13	A Altura gratifica els músics de la cort del rei de Sicília
1401	octubre		A Altura
1401	novembre	17	A Altura demana a Juan Bosca objectes personals de sta. Brígida
1401	novembre	26	A Altura demana al seu administrador pernils i formatges
1401	desembre	15	Eixida d'Altura cap a Almassora
1401	desembre		Estada a Almassora
1402	gener	8	A Almassora demana la presència de l'argenter Guillén Ramón
1402	gener	23	A Almassora demana al papa dispensa per a les noces del fill
1402	febrer	16	A Almassora carta al seu marit per a saber com està
1402	febrer	20	Abandona Almassora i va a Castelló
1402	febrer	24	A Castelló escriu al seu fill Martí de Sicília
1402	març	6	A Castelló compra vellut negre
1402	març	28	Arribada a València (pràcticament viu tot l'any a València)
1402	abril		A València
1402	maig	22	A València demana permís al papa per a fundar el Sant Esperit
1402	juny	6	A València demana notícies a l'abadessa de Valldonzella
1402	juliol		A València
1402	agost	4	A València paga l'argenter valencià Berenguer d'Arias
1402	setembre	23	A València demana respecte per a l'aljama d'Eixea
1402	octubre	12	A València demana al papa l'abolició dels maltractaments
1402	novembre	8	A València paga Pere Soler per un breviari
1402	novembre	22	Des de València envia un llibre a la comtessa d'Urgell
1402	desembre	19	A València demana fer un breviari al seu gust
1403	gener	27	A València control del comprador de la cort
1403	febrer	26	Des de València demana a G. Mulet la seua vaixella d'or i d'argent
1403	març		Ix de València
1403	març	29	Al Puig
1403	març	30	Sant Esperit
1403	abril	4	Abandona el Sant Esperit
1403	abril	4	Arriba a València
1403	abril	18	A València paga l'argenter Berenguer d'Arias
1403	abril	30	Arriba a Burjassot

ANY	MES	DIA	LLOC
1403	maig	11	Eixida de Burjassot
1403	maig	11	Arriba a Moncada
1403	maig		Eixida de Moncada
1403	maig	30	Està a Morvedre
1403	maig	31	Està a Alfara
1403	juny	1	Està a Sot
1403	juny	2	Arriba a Altura
1403	juliol	16	A Altura demana a Guillén Mulet draps i perfum
1403	juliol	28	Eixida d'Altura
1403	juliol	28	Està a Sogorb
1403	juliol	30	Torna a Altura
1403	agost	2	A Altura demana bàlsam d'Alexandria
1403	setembre	11	A Altura demana a Lliria deu bèsties mulars per al seu viatge
1403	setembre		Eixida d'Altura
1403	setembre	19	A Torres Torres
1403	setembre		A Morvedre
1403	setembre		A Albalat
1403	setembre	23	Arriba a València
1403	octubre		A València
1403	novembre		A València
1403	desembre		A València
1404	gener		A València
1404	febrer	18	A València parla amb el seu ambaixador a la Santa Seu
1404	març		A València
1404	abril		A València
1404	maig		A València
1404	juny		A València
1404	juliol	6	Des de València envia al seu fill ambaixadors personals
1404	agost	18	Des de València ajuda el convent Ntra. Sra. de la Mercé
1404	setembre	17	A València compra un llibre d'oracions a Pere Soler
1404	octubre	4	A València paga Guillén Fontana per un llibre
1404	novembre	15?	Eixida cap a Morvedre (o del Sant Esperit?)
1404	desembre	11	Eixida cap a Barcelona
1404	desembre	12	A Traiguera (atac de reuma)
1404	desembre	17	Arriba a Tortosa on passa el Nadal
1404	desembre	30	Eixida cap a Barcelona
1404	desembre		Passa per Tarragona, Vilafranca del Penedés, Martorell, Sant Boi de Llobregat

ANY	MES	DIA	LLOC
1405	gener	8	Arribada a Barcelona
1405	gener	13	A Barcelona regala mil florins d'or al seu escuder per noces
1405	gener	27	Des de Barcelona informa el seu metge Pedro Soler sobre la seua salut
1405	febrer		
1405	març		
1405	abril	28	A Barcelona mana comprar capons, gallines....
1405	maig		
1405	juny	1	Eixida a Valldaura
1405	juny	7	Torna a Barcelona
1405	juliol		
1405	agost	9	Visita Valldonzella
1405	agost	9	Torna a Barcelona
1405	setembre		A Barcelona
1405	octubre	27	A Barcelona compra dos cavalls
1405	novembre		A Barcelona
1405	desembre		A Barcelona
1406	gener	11	A Barcelona rep queixes valencianes per les revoltes dels nobles
1406	febrer	24	Des de València rep queixes a través del seu secretari B. Metge
1406	març		A Barcelona
1406	abril		A Barcelona
1406	juny		A Barcelona
1406	juliol		A Barcelona
1406	agost		A Barcelona
1406	setembre	24	A Barcelona paga Guillén Salvatge per un breviarí
1406	octubre		
1406	novembre	23	
1406	novembre	24	A Sant Vicenç (dels Horts?)
1406	novembre	25	A Corbera
1406	novembre	26	A Sant Andreu
1406	novembre	27	Collbató
1406	novembre	28	Descansa a Collbató
1406	novembre	29	A Montserrat on descansa durant uns dies, molt esgotada
1406	desembre	8	A Collbató
1406	desembre	9	A Martorell
1406	desembre		Passa per Sant Sadurní...
1406	desembre	13	A Vilafranca
1406	desembre		Passa per l'Arboç, el Vendrell, Torredembarra
1406	desembre	16	Hospital de l'infant Pere

■ Sobre la reina que va morir a Vila-real: Maria de Luna

ANY	MES	DIA	LLOC
1406	desembre	17	Hospital de l'infant Pere
1406	desembre	18	A Ulldecona
1406	desembre	19	Continua cap a València
1406	desembre	28	Mor a Vila-real

Bibliografia

- BOIX, Vicente, *Historia de la ciudad y reino de Valencia*, València, 1845.
- CERVANTES PERIS, Francisco Javier, *La herencia de María de Luna: una empresa feudal en el tardomedievo valenciano*, Ajuntament de Segorb, 1998.
- *Renta, finanzas y crédito censal. Los orígenes del ducado de Segorbe (1372-1478)*, Universitat de València, 1998.
- COSTA I PARETAS, Maria Mercè, *La casa de Xèrica i la seva política en relació amb la monarquia de la Corona d'Aragó (segles XIII-XIV)*, Fundació Nogueras, Barcelona, 1998.
- CUELLA ESTEBAN, Ovidio, *Bulario aragonés de Benedicto XIII (Papa Luna)*, Fonts Històriques Aragoneses, Institució Ferran el Catòlic (CSIC).
- DOÑATE SEBASTIÀ, José María, *Datos para la Historia de Villarreal* (diversos toms).
- FELIU DE LA PEÑA I FARELL, Narciso, *Anales de Cataluña* (vol. 2), imprés per Jaime Suria, 1709.
- GARCÍA BALLESTER, Lluís, *La medicina a la Valencia medieval*, edicions Alfons el Magnànim, 1988.
- GARRIDO I VALLS, Josep-David, *Vida i regnat de Martí I. L'últim rei del Casal de Barcelona*, editorial Rafael Dalmau, 2010.
- GOMEZ CASAÑ, Rosa, *Historia de Jérica (1235-1570)*, Caja de Ahorros de Segorbe, 1986.
- GRAS I PERFONTAN, Rosa-Victòria, *Petita història de Maria de Luna* (il·lustració: Pilarín Bayés), 1996.
- GUERRERO CAROT, Francisco José, *Archivo Histórico Municipal de Segorbe 1286-1910*, Arxius Valencians, 2, València, 1986.
- JAVIERRE MUR, Áurea Lucinda, *María de Luna, reina de Aragón (1396-1406)*, Madrid, Institut Jerónimo Zurita (CSIC), 1942.
- MARÍA ROCA, Joseph, *La Medicina catalana en temps del Rey Martí*, Barcelona, 1919.
- RAMÓN DE MARÍA, *El Repartiment de Burriana y Villarreal*, (facsimil), Caixa Rural Catòlica Agrària de Vila-real, Vila-real, 1983.
- RODRIGO PERTEGAS, Jose, *Recuerdo apologético del maestro en medicina Domingo Ros de Ursins. Archiato de los Reyes de Aragón*, (discurso leído el 18 de octubre de 1902 en el Instituto Médico Valenciano).

SALLERAS CLARIÓ, Joaquín, *Col·lecció diplomàtica de la Reina Maria de Luna i la Baronia de Fraga*, 2008.

SILLERAS FERNÁNDEZ, Núria, *María de Luna. Poder, piedad y patronazgo de una reina bajomedieval*, (traducció de Virginia Tabuenca Cortés), IFC, Saragossa, 2012.

TRAVER GARCÍA, Benito, *Historia de Villarreal*, 1909 (reedició municipal de 2007).

TRAVER TOMÁS, Vicente, *Antigüedades de Castellón de la Plana*, facsímil, 2008.

VAYO, FRANCISCO, *Historia de la Leal, Real y Coronada villa de Xérica y sus antigüedades*, Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Segorbe, 1986.

Articles

- ALONSO DÍAZ DE ALDA, Iciar, “La alimentación de la monarquía catalano-aragonesa: el consumo de pescado en las mesas de María de Luna y Alfonso el Magnánimo”, “El poder real de la Corona de Aragón (siglos XIV-XVI)”, *XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón* (Jaca, 1993), vol. 5, Saragossa, Govern d'Aragó, 1996, p. 347-362.
- ARGUDO PERIZ, José Luis, “El señorío jurisdiccional de María de Luna: un registro de cartas de 1409”, Saragossa, *Centro de Estudios de las Cinco Villas*, Institutió Ferran el Catòlic, DL 1988.
- BATLLE I GALLART, Carmen, “Els Granollacs, una família de metges de Barcelona”, *III Congrés d'Història de la Medicina Catalana*, Lleida, 1981.
- BLASCO MARTÍNEZ, Asunción, “Médicos y pacientes de las tres religiones: Zaragoza, siglo XIV y comienzos del XV”, separata de *Aragón en la Edad Media*, Universitat de Saragossa, 1995.
- BOFARULL Y SANS, Francisco de, “Cartas inéditas del reinado de Juan I”, revista *Historia* t.III.
- CARRERES ZACARÉS, Salvador, “Exequias regias en Valencia-1276-1410”, *III Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, vol. 1, p. 229-272.
- CERVANTES PERIS, Francisco Javier, “El antiguo patrimonio de María de Luna: crédito censal y consolidación feudal (1372-1425)”, “El poder real de la Corona de Aragón (siglos XIV-XVI)”, *XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón* (Jaca, 1993), vol. 4, Saragossa, Govern d'Aragó, 1996, p. 51-68.
- CLARAMUNT RODRÍGUEZ, Salvador, “Un pliego de cuentas de María de Luna conservado en el Archivo de la Basílica del Pino de Barcelona”, (separata *La España Medieval*, p. 75-87), Madrid, Universidad Complutense, 1981.
- DOÑATE SEBASTIÁ, José M., “De las cosas ocultas: el bordell de Villarreal”, *Estudis Castellonencs*, núm. 4, p. 271-289.
- FERRER MALLOL, M. Teresa, “Un aragonés consejero de Juan I y de Martín el Humano: Francisco de Aranda”, *Aragón en la Edad Media*, vol. 14-15, 1999, p. 531-562.
- GIRONA LLAGOSTERA, Daniel, “La darrera malaltia de la reyna María de Luna, esposa de D. Martín (1406)”, *Boletín de la Real Academia de Bellas Letras de Barcelona*, 1922.
- “María de Luna, reina, consort de Martí I, rei de Catalunya-Aragó, 1357-1406”, *Boletín de la Real Academia de Bellas Letras de Barcelona*.

MOXÓ Y MONTOLIU, Francisco de, “La Casa de Luna (1276-1348): factor político y lazos de sangre en la ascensión de un linaje aragonés”, *Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung*.

— “Un linaje aragonés con proyección mediterránea: los Luna. Cauces abiertos de investigación”, *La Mediterrània de la Corona d’Aragó, segles XIII-XVI & VII Centenari de la Sentència Arbitral de Torrellas, 1304-2004, XVIII Congrés d’Història de la Corona d’Aragó* (València, 9-14 setembre de 2004), vol. 1, València, Universitat de València, 2005, p. 275-284.

NICOLAS-MINUE SANCHEZ, Andrés J, *La baronía de Quinto*, HIDALGUIA, *Revista de Genealogia, Nobleza y Armas*, p. 771, núm. 331, 2008.

SARASA SÁNCHEZ, Esteban, “El caso de doña Brianda de Luna”, *Mitos y ritos feudales en Aragón*.

SILLERAS FERNÁNDEZ, Núria, “La piedad urbana de María de Luna, reina de la Corona de Aragón (1396-1406)”, *XVII Congrés d’Història de la Corona d’Aragó* (Barcelona-Poblet-Lleida, 7-12 de desembre de 2000), vol. 2, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2003.

TRAYER GARCÍA, Benito, “Del fallecimiento de la Reina doña Maria de Luna en Villarreal”, *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*, 1922, p. 416-422.

Ajuntament de Vila-real

Normalització Lingüística i Tradicions

 Vila-real
avança en valencià

PORCELANOSA®

FUNDACIÓ
**CAIXA RURAL
VILA-REAL**

facsa
ciclo integral del agua

innpulso

Ciutat de la Ciència
i la Innovació

MINISTERI D'ECONOMIA I COMPETITIVITAT

